Metric 3.3.2 - Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years

Clarification Asked- Provide Cover page, content page and first pages of Books/chapters with ISBN numbers, title, author, Department/ School/Division/Centre/Until/Cell, name and year of publication.

Response:-

Cover page, content page and first pages of Books/chapters with ISBN numbers, title,author are attached. **(Appendix-I)**

Appendix-I

One Day Interdisciplinary National Conference
on

"Drug Addiction-A Main Problem Of Indian Society In Current Scenario"

Dt.1st March, 2019

With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 5.682
Peer Reviewed Journal

Organized by

Department of Sociology

Mahila Mahavidyalaya, Gadchiroli (Maharashtra)

In Association with

Gondwana University, Gadchiroli and

Vidarbh Marathi Samajshatra parishad

Published By
Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal, Pune.
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Online Available At : http://gurukuljournal.com/

Scanned with OKEN Scanner

व्यसने आणि त्यांचे दुष्परिणाम

प्रा. शोभा पी. ताजने
राम गणेश गडकरी कला वाणिज्य महाविद्यलय, सावनेर
मो. नं. ९६५७३३०४५२

आपला देश हा तरुणांचा युवकांचा देश म्हणुन ओळखला जातो. आपल्या देशातील युवकांकडे सहज निखळ मनाने पाहिले तर त्यांची वाटचाल दोन दिशांनी चालू आहे. एक म्हणजे प्रगती तर दुसरी म्हणजे व्यसनाधिनता. खरच जो देश युवकांचा देश म्हणून ओळखला जातो अशा देशातच जर तरुण चांगले कार्य करायचे सोडून वाईट प्रवृत्तीकडे जात असतील तर ही बाब नक्कीच आपल्या देशासाठी लज्जास्पद आहे. आजचे तरुण हे वाईट प्रवृत्तीकडे जात आहेत किंवा त्या प्रवृत्तीचे आहेत असे मुळीच नाही. आपल्या देशामध्ये आजही काही तरुण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा ज्योतीबा फुले, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले, महात्मा गांधी, स्वामी विवेकानंद यांचे विचार डोक्यात घेवून व डॉ. ए.पी.जे. अब्दूल कलाम यांचा आदर्श डोळयासमोर ठेवून शिक्षण घेत आहेत, काम करत आहेत. आजच्या तरुणामध्ये सुशिक्षित बेरोजगारांची संख्या खूप आहे. मग आपण ऐवढे शिक्षण घेवून सुध्दा स्वत:च्या पायावर उभे राहू शकत नाही. शिक्षण खूप घेतले याचा फायदा (नौकरी वैगरे न मिळणे) झाला नाही म्हणून तो नाराज असतो. मग त्याला समाज चिडवतो आणि समाज चिडवत असल्यामुळे त्याला स्वत:चा राग येतो, आणि तो राग वाईट प्रवृत्तीकडे वळतो आणि व्यसनाधिन बनतो. अशा अनेक घटना आपल्या देशामध्ये घडलेल्या आहेत.

ज्या युवकामध्ये देशात बदल घडवून आणण्याची शक्ती आहे आज तोच युवक व्यसनाधिन बनत चालला आहे. त्यामुळे व्यसन ही एक युवकांसाठीच नव्हे तर देशासाठी समस्या बनत चालली आहे. व्यसनाचा अर्थ संकट असा आहे. व्यसनाची भयानकता समाजात वारंवार स्पष्ट झाली आहे श्रीकृष्ण हयात असतांना यादव मद्यासक्त होवून एकमेकात भांडू लागले आणि त्यांचे राज्य लयाला गेले असे इतिहास सांगतो. महात्मा गांधींनी असे मत व्यक्त केले होते की, मला जर १२ तास कोणी देशाचा हुकुमशहा केले तर मी कोणतीही नुकसान भरपाई न देता सर्व दारु नष्ठ करीन, कारण खोटे बोलणे व बलात्कार करणे ही मी फार गंभीर पापे मानतो. आणि मद्याच्या प्रभावाखाली हि दोन्ही पापे करण्यास व्यक्ती प्रवृत्त होते. ज्याला उपभोगप्रदान देश मानले जाते. त्या अमेरिकेने ठरवून तंबाखूचे सेवन आपल्या देशातून बऱ्याच प्रमाणात हद्दपार केले आहेत.

थोडक्यात व्यसन हा बराच काळ टिकणारा, भरपूर तोटा करणारा, परत—परत होणारा व फारच थोडे यश देणारा आजार आहे. व्यसनहे अंधश्रध्देप्रमाणेच मुलत: विकास आणि विवेकविरोधी आहे. अंधश्रध्दा माणसाचा विवेक आतून नाहिसा करते, आणि व्यसन पदार्थ सेवनातून तो बाहेरुन नाहिसा करते. अंधश्रध्देमुळे विकासासाठी लागणारे श्रम, वेळ पैसा, बुध्दी याची बरबादी होते आणि व्यसनामुळेही बुध्दी, श्रम, वेळ, पैसा याकडे दुर्लक्ष होवून व्यक्तीची बरबादी होते. हे सर्व लक्षात घेता व्यसनाबद्दलची प्रथमिक स्वरुपाची माहिती असणे आवश्यक आहे.

व्यसनाची व्याख्या :—

१) " नशा देणाऱ्या पदार्थाचे किंवा मादक पदार्थाचे सेवनाने मानवी शरीराच्या मज्जासंस्थेवर परिणाम होववून गुंगी/निद्रा येणे, शरीराचे अवयव शिथिल पडणे, ग्लानी येणे, विचारशक्तीचा ऱ्हास इत्यादी प्रकार घडतात मादक पदार्थाने मनावरील दडपण निघुन जाते किंवा कमी होते या मादक द्रव्याची

Scanned with OKEN Scanner

२) ''मादक पदार्थाचे सेवनाने त्यातील घटकद्रव्ये शरीरात मिसळतात, रक्तवाहिन्याचे जाळे शरीरभर असल्यामुळे मादक पदार्थाच्या संवेदना शरीरात पसरतात ही नशा उतरल्यावर मग पुन्हा त्या पदार्थाचे सेवनाची ईच्छा होते या प्रकारची वारंवारिता म्हणजे व्यसन होय''

व्यसनाधिनता – एक मानसिक आजार

सध्या जागामध्ये मृत्युच्या कारणामध्ये व्यसनहे चौथ्या क्रमांकावर आहे जगभरात दरवर्षी ८ ते १० लाख लोक फक्त तंबाकूच्या व्यसनामुळे मृत्युमुखी पडतात. आजकाल पुरुष व तरुणांबरोबरच स्त्रिया व मुले यांच्यामध्ये व्यसनाचे प्रमाण वाढत चालले आहे. व्ययसनाच्या पदार्थामध्ये मुखत: तंबाखू, दारु तसेच चरस, गांजा, अफू, झोपेच्या गोळया किंवा इतर मादक पदार्थ असू शकतात माणसांच्या मेंदूला चटक लावण्याचा एक गुणधर्म अशा पदार्थामध्ये असतो. हे पदार्थ घेतल्यानंतर मेंदूमध्ये काही विशिष्ट रसायनांचा स्त्राव वाढतो ज्यास शास्त्रीय भाषेत इंडोजिनस ओपियोईडस म्हणतात ज्यामुळे मनामध्ये सुखकारक भावना निर्माण होतात. आपल्या मेंदूमध्ये रिवार्ड सिस्टीम असते ज्यामुळे आपल्याला सुख देणारी किंवा आनंद देणारी गोष्ट परत परत करण्याचा मोह होतो. बऱ्याच वेळी व्यसनांची सुरुवात कुतूहल किंवा उत्सुकतेपोटी किंवा मित्राच्या दबावामुळे, व्यवसायाची गरज म्हणून तर कधी तणाव कमी करण्यासाठी, तर कधी आनंद साजरा करण्यासाठी केली जाते.

व्यसनाचे पदार्थ प्रामुख्याने पुढील प्रकारचे असतात:–

१) गुंगी आणून शारीरिक वेदनाशमन करणारे पदार्थ यामध्ये मॉर्फिन, कोकेन या पदार्थाचा समावेश असतो. अफूच्या बोंडाच्या चिकापासून ते मिळतात या चिकाला 'ओपियम' असे नाव आहे. मार्फिनवर काही रासायनिक प्रक्रिया घडवून हेरोइनला ब्राऊन शुगर (गर्द) म्हटले जाते या पदार्थाचे व्यसन अत्यंत चटकन लागते.

२) **मेंदू उत्तेजित करणारे पदार्थ :–**

कोकेन हे कोका वनस्पतीपासून मिळणारे रासायनिक द्रव्य व अफिटामाईन हे कृत्रिम रासायनिक द्रव्य याचा यात समावेश होतो. या व्यसनाचे सुरवातीचे मानसिक परिणाम हे खुप सुखावह असतात त्यामुळे या पदार्थाच्या सेवनात शरीरापेक्षा मानसिक गुलामी आढळते.

३) **मेंदू बधिर करणारे पदार्थ :–**

यामध्ये प्रामुख्याने मद्याचा समावेश होतो याशिवाय झोपेशी संबधित मनोविकारावर संबधित आकडे वरील संबधित औषधांचा देखील यात समावेश होतो. मद्याचे व्यसनहा समाजातील गंभीर प्रश्न आहे.

४) **निकोटिन युक्त पदार्थ :–**

सिगारेट, बिडी, तंबाखू, नस या सर्व पदार्थामध्ये निकोटिन असते. निकोटिनच्या सेवनामुळे शारीरिक शैथिल्य निर्माण होते. शररीरातील केन्द्रीय स्नायुमंडळ उत्तेजित होते न झोपता अधिक काळ जागे राहणे शक्य होते. त्याचबरोबर घसा व छातीचे विकार वाढतात. कॅन्सरसारखे दुर्धर रोग होण्याची शक्यता असते.

–: व्यसनाचे लक्षणे :–

कोणत्याही कारणामुळे व्यसन एकाएकी बंद झाले तर दारु न मिळाल्यामुळे काही लक्षणे दिसू लागतात. हाता पायांच्या बोटांना कंप सुटतो. सर्व अंगावर घाम सुटत आहे हे डॉक्टरांच्या लक्षात सहज येते. उलटी होण्याची शक्यता वाढते. व्यक्तीला कशाची तरी चिंता वाटत राहते.

Scanned with OKEN Scanner

चेहरा व नाक लालबुंद होणे, नाक चोंदल्लेले असणे, हातपाय किंवा चेहऱ्यावर सूज येणे, एकाएक दृष्टिक्षेप उद्भवणे, हृदय, छातीची दुखणी खोकला वाढणे, यकृताची आकारवृध्दी, पुन्हापुन्हा संसर्गदोष होणे, अन्नपचनाच्या तक्रारी, रक्तदाब अधिक राहणे. चक्कर येणे, हातपाय थरथरणे, स्मरणशक्तीचा ऱ्हास होणे, नपुंसकता येणे इत्यादी.

- **मानसिक लक्षणे :–**

सहिष्णुता कमी अथवा अधिक होणे यामुळे नेहमीच्या नशेसाठी मादक वस्तू कमी अथवा अधिक प्रमाणात लागते, उदास आणि चिंतातुर राहणे, नकारात्मक विचार प्रवृत्ती, चिडचिडेपणा वाढणे, निद्रानाश होणे इत्यादी.

- **सामाजिक लक्षणे :–**

समाजात व्यसनी म्हणून प्रतिमा निर्माण होते, कामाच्या जागी उशिरा पोहोचणे, नोकरी जाणे व नोकरीच्या इतर समस्या, वाईट वागणुकीमुळे कायदयाच्या समस्या उत्पन्न होणे, कौटुंबिक समस्या, नातेसंबंध तुटणे इत्यादी.

- **आर्थीक लक्षणे :–**

कमावलेला पैसा व्यसनावर खर्च होत असल्याने कुटुंबाची आर्थीक परिस्थिती बिकट, पुरेसा पैसा नसल्याने मुलभूत गरजादेखील भागवणं अशक्य होते, मुलांचे शिक्षण औषधोपचार यासाठी पैसा पुरेसा पडत नाही. इत्यादी.

व्यसनाधिनतेमागील कारणे :–

१) **मानसिक कारणे :–**

काही व्यक्तीचा संतुलित भावनात्मक विकास झालेला नसतो. अशा व्यक्ती अतिसंवेदनशील असतात. त्या स्वत:ला अयोग्य, अकुशल कमकुवत समजू लागतात. थोडक्या न्यूनगंडाने पछाडलेल्या व्यक्तीचे व्यक्तीमत्व संतुलित नसते, त्या चटकन अमली पदार्थ सेवनाच्या आहारी जातात. काही व्यक्तीमध्ये प्रारंभी अमली पदार्थाचे सेवन करण्यासंबंधी कुतूहल वा अत्यंत उत्सुकता असते. आपण एकदा सेवन केल्यानंतर त्याच्या आहारी न जाता संयम राखू शकू असा त्यांचा समज आपण आत्मविश्वास असते.

२) **सामाजिक कारणे :–**

एखादी वस्तू अत्यंत महाग म्हणजे अधिक किंमतीची असली की ती वस्तू प्राप्त करणे हे ऐश्वर्याचे, प्रतिष्ठेचे लक्षण आहे असा काही लोकांचा समज असतो अमली पदार्थाचे सेवन करुन दिवस–दोन मौजमस्ती करण्यासाठी ज्या पार्ट्या आयोजित केल्या जातात त्या बऱ्याच महागडया असतात, आणि हे सर्व प्रतिष्ठेचे लक्षण आजची तरुण पिढी समजत नाही यामुळे सुध्दा व्यक्ती व्यसनाधिन होते.

३) **शारीरिक कारणे :–**

काही व्यक्तींचा आपण झोप न येण्याचे शिकार झालो आहोत असा स्वत:संबधीचा एक गैरसमज असतो. तसेच काही व्यक्तीचा अमली पदार्थाचे सेवन केल्यानंतर कामवासना प्रेरित होते असाही अत्यंत चुकीचा समज असतो. असे लोक अमली पदार्थाचे सेवन ही आपली शारिरिक गरज आहे असे समजतात.

या कारणा व्यतिरिक्त पुढील काही कारणे दिसून येते.

- **भावनिक असुरक्षितता, प्रेमाचा अभाव :–**

कोणतीही व्यक्ती व्यसनाधिन होण्यासाठी मद्यसेवन करीत नाही काल्पनिक किंवा खऱ्याखुऱ्या प्रश्नांपासून दूर जाण्यासाठी दारु किंवा अमली पदार्थाचा वापर केला जातो. पालक प्रेम दयायला असमर्थ ठरले,

पालकांमध्ये मतभेद असले, पालक हूकूमशाही प्रवृत्तीचे असले तर बालवयातच मुले व्यसनाकडे वळण्याची शक्यता असते.

- **पैशाचा गैरवापर मार्गदर्शनाचा अभाव :–**

सहज उपलब्ध होणारा पैसा व्यसनाकडे नेण्याची शक्यता असते. आजच्या बदलत्या वातावरणात चंगळवादाला बळी पडलेल्या पालकांचे अंधानुकरण करणारी मुले नकळत व्यसनाला बळी पडत आहेत.

- **उत्सुकता :–**

व्यसन करणाऱ्या पालकाला पाहून मुलांनाही धुम्रपान किंवा मद्यसेवनाचे आकर्षण वाटू लागते. या टप्प्यावर मार्गदर्शन मिळले नाही तर मुले भरकटतात त्यांना विविध व्यसनाची चव घ्यावीशी वाटते हीच उत्सुकता मुलांना व्यसनाच्या जाळयात अडकवते.

- **संगत :–**

शाळा महाविद्यालये आणि निरनिराळया व्यवसायात व्यसनाला बळी पडलेले तरुण असतात अशा व्यक्तीच्या संपर्कात वारंवार आल्याने एखादी निर्व्यसनी व्यक्तीदेखील व्यसनाकडे ओढली जाते व कालांतराने व्यसनाधिन होते.

व्यसनाचे दुष्परिणाम :–

दैनंदिन जीवनात उद्‌भवणाऱ्या समस्या उदा. परिक्षेच्या वेळी आजारी पडणे, प्रामाणीकपणे अभ्यास करुनही अपेक्षित यश न येणे, नोकरी न मिळणे, घरात भांडण–तटे, लग्न न होणे लग्न झाले तर पती–पत्नीचे न पटणे, पटले तर स्वत:मध्ये कोणतेही शारीरिक व्यंग नसतांना मूल न होणे मूल झाले तर मतिमंद किंवा विकलांग होणे, अपमृत्यु, धंदा न चालणे, दारिद्रय, शारीरिक आजार अश्या समस्या उद्‌भवतात.

१) **शारीरावरील परिणाम :–**

व्यसनाचा पदार्थ कुठला आहे त्याप्रमाणे त्याचे परिणाम दिसून येतात तंबाखूमुळे तोंडाचे अल्सर, कॅन्सर, फुप्फुसाचे व घशाचे कॅन्सर होतात. उच्च रक्तदाब व हृदयविकार अशा शारीरिक आजारांची शक्यता वाढते. नपुंसकता, शीघ्रपतन अशा अनेक प्रकारच्या लैंगिक समस्या निर्माण होतात. मूत्रपिंड तसेच श्वसनसंस्था आणि पचनसंस्था यांचे विकार होतात. दारुमुळे पोटाचा कॅन्सर, लिव्हर निकामी होणे, हात पायाला मुंग्या येणे, विस्मृती होणे, फिट्स येणे अशा अनेक समस्या निर्माण होतात.

मानवी शरिरात हार्मोन्स असतात जे किडनी अधिक प्रमाणात लघवी तयार करण्यासाठी रोखतात मात्र मद्यपानाच्या सेवनाने या हार्मोन्सवर परिणाम होतो आणि व्यक्तीला सातत्याने लघवीला जाण्याची समस्या निर्माण होते. अनेकदा अतिमद्यपान आणि कामाचा ताण–तणाव यामुळे लोकांच्या किडनीवर देखील विपरीत परिणाम होतो. अतिप्रमाणात मद्यपान केल्याने छोटं आतडं आणि मोठ आतडं यांच्यावर परिणाम होतो. यामुळे डायरिया सारखे दीर्घकालीन आजार संभवतात. मद्यपानामुळे छातीत जळ–जळणाऱ्या प्रमाणातही वाढ होते.

२) **मानसिक परिणाम :–**

व्यसने म्हणजे मानसिक आरोग्याला लागलेले खग्रास ग्रहण होय. यामध्ये चिंता, नैराश्य, विस्मरण होणे, स्मृतिभ्रंश हे त्रास होतातच. पण आनंद आणि दु:खाचे हिंदोळे वेगाने बदलणारे 'मूड स्विन्ज' या व्यक्तीत प्रकर्षाने आढळून येतात. आक्रमकता आणि गुन्हेगारी वृत्ती वाढते. संशयी वृत्ती हा व्यसनांचा परिपाक असतो आणि मानसिक आरोग्याचा ऱ्हास होवून निरोगी व्यक्तीचे मानसिक रुग्णात रुपांतर होते.

Scanned with OKEN Scanner

पैसे खर्च होतात. म्हणून व्यसन म्हणजे विकतचे दुखणे होय. शिवाय व्यक्तीचा चिडचिडपणा वाढतो. मेंदूच्या संतुलनामध्ये बिघाड होतो. कुठल्याही गोष्टीसाठी व्यसनाधिक व्यक्तीचा त्याच्या मनावर ताबा नसतो. आणि या सर्व गोष्टींचा परिणाम त्याच्या शरीरावर होवून त्याचे आरोग्य ढासळते.

३) **कुटुंबावरील परिणाम** :–

व्यसनाचा कुटुंबावर विपरीत परिणाम दिसून येतो. व्यसनाच्या आहारी गेल्यामुळे कुटुंबातील संपत्तीचा अपव्यय होवून कुटुंबाची आर्थीक परिस्थिती खालावते. एका व्यक्तीचे नशेत राहण्याचे परिणाम संपूर्ण कुटुंबाला भोगावे लागतात. पत्नीसोबत वाद होतात, घरच्यांना त्रास होतो. लहान मुलांवर दुष्परिणाम होतात व एकंदरीत घरातील वातावरण खराब होवून स्थैर्य हरवते. अश्या असंतुलीत वातावरणामुळे सण आणि उत्सव यातील आनंद घरातील सदस्य उपभोगू शकत नाही. काही वेळा कुटुंबसदस्यामध्ये वारंवार भांडणे होतात. ते एकमेकांचा सातत्याने व्देष व तिरस्कार करु लागतात त्याच्यामधील प्रेम, जिव्हाळा, आपुलकी पूर्णपणे संपुष्ठात येते. कुटुंबाचे विघटन होते. अश्या विघटित कुटुंबामध्ये आत्महत्येचे प्रमाण अधिक असते. मुलांच्या शिक्षणाववर व्यसनाचा विपरित परिणाम होतो. संपूर्ण कुटुंबातील सदस्याच्या आरोग्यावर व्यसनाचा दुष्परिणाम होतो. समाजाकडून अशा कुटुंबाची अवहेलना होते. एकंदरीत अप्रत्यक्षरित्या कुटुंबावर व देशाच्या धोरणावर विपरित परिणाम दिसून येतो.

४) **समाजावरील परिणाम** :–

व्यसनाचे समाजावर देखील परिणाम दिसून येतात. व्यक्ती हा समाजशील प्राणी आहे. समाज हा व्यक्तीचा बनलेला असतो. त्यामुळे समाजातील व्यक्तीलाच जर किड लागली असेल तर समाजाचे विघटन झाल्याशिवाय राहणार नाही. व्यसनी व्यक्ती गुन्हेगारी प्रवृत्तीकडे वळतो, समाजात त्याची प्रतिष्ठा राहत नाही. व्यसनी व्यक्ती समाजाला घातक असतो. अमली पदार्थाचे सेवन करुन गुंगीत राहणाऱ्या लोकांची कार्यक्षमता कमी होते. असे लोक ज्या ठिकाणी काम करीत असतात. त्या ठिकाणची उत्पादनक्षमता कमी होते म्हणुन अमली पदार्थाच्या सेवनामुळे व्यक्ती कुटुंब आणि समाज अश्या तीनही स्तरावर विघटनाची प्रक्रिया गतिमान होते असे म्हणता येईल.

अश्याप्रकारे मादक पदार्थाचे सेवन केल्याने व्यक्ती कुटुंब तसेच समाजाचे सुध्दा विघटन होत असते. एकदाची व्यक्तीला व्यसनाची सवय जडली की ती सुटण्यास माघार घेत नाही. युवकांची व्यसनाधिनतेकडे वळण्याची सुशिक्षीत बेरोजगारी, गरीबी यश न मिळणे, नेहमीच अपयशाला सामोरे जाणे यासारखे अनेक कारणे हे युवकांना व्यसनाधिन बनवत आहे. आजचे तरुण हे देशाचे उद्या आधारस्तंभ आहेत जर तरुणच व्यसनाधिन बनत चालले तर आपल्या देशाचा काय विकास होणार. व्यसनमुक्तीचे संदेश दिले. जनजागृती केली, दवाखाने उघडले मात्र याचा परिणाम आजही आपल्या भारतीय युवकावर झालेला नाही. आपल्या देशाचे आधारस्तंभ जर डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांचा आदर्श डोळयासमोर ठेवून शिक्षण घेत राहिले किंवा काम करत राहिले तर आपला देश सुजलम सुफलम व्हायला वेळ लागणार नाही.

संदर्भ ग्रंथसूची:–

१) कऱ्हाडे डॉ. बी.एम. – भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या पिंपळापुरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर

२) लोटे रा.ज. – भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या, पिंपळापूरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर

३) दाभोलकर डॉ. नरेन्द्र – १९ नोव्हेंबर २०१३

४) अष्टेकर डॉ. श्याम– (MBBS, MD, Community Medicine) आरोग्यविद्या

Scanned with OKEN Scanner

Two Days Interdisciplinary National Conference

The Contribution of Vidarbha Development Board in the Progress of Vidarbha

October 16-17, 2019

Conference Proceedings

Editor
Dr.Arvind Joshi

Organised by
Vidarbha Marathi Samajshastra Parishad
And
Department of Sociology,C.P.and Berar E.S. College , Nagpur

Scanned with OKEN Scanner

विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या – कारणे व उपाय

प्रा. शोभापी. ताजणे
रामगणेशगडकरीकलावाणिज्य महाविद्यालय, सावनेर
तह. सावनेर, जि. नागपूर

प्रस्तावना :– मी विदर्भीय असल्यामुळे मला विदर्भाबद्दल विशेष आत्मियता आहे. 'शेतकरी आत्महत्या' ही भारतीय समाजामधील एक फार मोठी समस्या म्हणून आज समोर आली आहे. खऱ्या अर्थाने भारत देशामध्ये शेतकरी वर्गाला जगाचा 'पोशींदा' म्हटले आहे. शेतकऱ्यांच्या नावाने 'जय जवान जय किसान' असा नारा दिल्या जातो. भारत हा कृषीप्रधान देश आहे असे गर्वाने म्हटले जाते. अशा समाजामध्ये शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होतात ही खरी चिंतेची, चिंतनाची व संशोधनाची बाब सर्वांकरिताच आहे. आजपर्यंत स्पष्ट झालेल्या आकडेवारीवरून भारतामध्ये सर्वात जास्त आत्महत्या होणाऱ्या राज्यामध्ये महाराष्ट्र राज्य अग्रेसर असुन त्यामध्ये महाराष्ट्राच्या विदर्भ विभागामध्ये हे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. त्यामध्येही यवतमाळ जिल्हा हा संपुर्ण भारतामध्ये शेतकरी आत्महत्येच्या बाबतीत प्रथम क्रमांकावर आहे.

आत्महत्या हया सर्वच समाजामध्ये आहेत. परतु त्याचे प्रमाण सर्वत्र सारखे नाही. तसेच ते विशिष्ट वर्गामध्ये दिसुन येत नाही. परंतु शेतकऱ्यासंदर्भात याबाबतीमध्ये फरक दिसून येतो. प्रत्येक व्यक्तीला आपला जीव प्रीय असून प्रत्येक व्यक्ती हा शेवटच्या श्वासापर्यंत जगण्याचा प्रयत्न करीत असतो. परंतु शेतकरीच आत्महत्या जास्त प्रमाणामध्ये का करतो यावरून शेतकऱ्याला जीव प्रीय नाही. त्याला जगावे वाटत नाही. असा प्रश्न निर्माण होतो. म्हणन शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येमागील कारणांचा शोध घेणे आवश्यक ठरते. आत्महत्या ही एक सामाजिक समस्या ठरते कारण मानव हा एका विपरित सामाजिक स्थितीचे फलित मानला आहे असे असेल तर शेतकरी वर्गाला आत्महत्येस प्रवृत्त करणारी विपरित सामाजिक परिस्थिती असून त्याचे मुळ सामाजिक व आर्थिक संदर्भामध्येच शोधने आवश्यक आहे. समाजशास्त्रामध्ये दुर्खिम यांनी देखील आत्महत्येला एक सामाजिक तथ्य मानले असून ज्याची सामाजिक कारकाच्या स्वरूपातच व्याख्या कली जावू शकते असे स्पष्ट केले आहे. त्यांच्या मते आत्महत्या हा सामाजिक एकिकरणाच्या अभावाचा परिणाम आहे. म्हणून सामाजिक दृष्टिकोनातून शेतकरी आत्महत्येच्या कारणांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत संशोधनपर पेपर मधुन केला आहे.

Scanned with OKEN Scanner

संज्ञाचा अर्थ:—

शेतकरी :— शेतकरी ही विस्तृत संज्ञा असून त्यामध्ये कृषी योग्य जमीनीवर शासकीय नियमानुसार मालकी असणाऱ्या सर्व व्यक्तींचा समावेश होतो. तसेच दुसऱ्याची शेतजमीन भाडेतत्वार कसण्याकरिता केली असेल तर त्यांची शासकीय कार्यालयामध्ये नोंद असने आवश्यक आहे. त्याशिवाय त्याला शेतकरी म्हणता येणार नाही.

आत्महत्या :— एनसायवलोपीडीया ऑफ ब्रिटानिका यामध्ये केलेल्या व्याख्येनूसार "आत्महत्या ही आपल्या इच्छेनुसार मुद्दाम केले गेलेले आत्महनन होय". यावरून जाणिवपूर्वक सर्व विचारात घेवून व्यक्तीआपली जीवन यात्रा संपविते त्याला आत्महत्या म्हणता येईल.

विदर्भातील शेतकऱ्यांच्याआत्महत्येचीकारणे :—

अ) सामाजिक कारणे:—

१) **निरक्षरता** :— साक्षरता ही अज्ञान, अंधश्रध्दा नाहीशी करण्याकरिता आवश्यक आहे. त्याकरीता शासकीय स्तरावरून व्यापक प्रयत्न झाले व सूरू आहेत. परंतू अजूनही ग्रामीण भागामध्ये शंभर प्रतिशत साक्षरता निर्माण करण्यात यश प्राप्त झाले नाही. म्हणून अनेक शेतकरी परिवर्तनाचा स्विकार करू शकले नाहीत.

२) **सामाजिक प्रतिष्ठा जोपासण्याकरिता** :— शेतकऱ्यांचीआर्थिकस्थितीकमकुवत असल्यामुळे आपली सामाकि प्रतिष्ठा जोपासण्याकरितापर्याप्तराहीलनाहीत्यामधुन आत्महत्या होत आहेत.

३) **असंतुलीत कौटुंबिक संबंध** :— कुटुंबामध्ये ताणतणाव असेल, कुटुंब घटस्फोटीत असेल किंवा कुटुंबामध्ये आर्थिक चणचण असेल तर त्यामधुन असंतुलीत कौटुंबिक संबंध निर्माण होतात आणि आत्महत्या करण्याकरिता परिणामकारक ठरतात.

Scanned with OKEN Scanner

४) **व्यसनाधिनता** :– खर्च जास्त उत्पन्न कमी ही शेतकऱ्यांची स्थिती आहे. त्यामध्येही व्यसनांचे प्रमाण शेतकऱ्यांमध्ये वाढलेले दिसून येते त्याचाही परिणाम शेतकरी आत्महत्यांवर झाला आहे.

५) **प्रबळ सघटनेचा अभाव** :– शेतकऱ्यांना आधार देणारी, त्यांच्या समस्या सोडविणारी व त्यांना न्याय मिळवून देणारी प्रबळ संघटनेचा अभाव दिसून येतो. त्यामुळे शेतकरी एकटा पडला आहे.

ब) आर्थिक कारणे :–

१) **आर्थिक विषमता** :– समाजामध्ये फार मोठया प्रमाणामध्ये आर्थिक विषमता निर्माण झाली की त्याचा विपरीत परिणाम गरीब व्यक्तींच्या सामाजिजक व मानसिक स्थितीवर होतो. त्यामधुनआत्महत्या घडून येतआहेत.

२) **कर्जबाजारीपणा** :– विदर्भातील शेतकरी हा कर्जामध्येच जगतो व कर्जामध्येच मरतो. कारण बहुतांश शेतकऱ्यांना आपल्या जीवनावश्यक गरजा पूर्ण होतील एवढे उत्पन्न कधीच होत नाही. त्यामध्ये जन्म, मृत्यू, विवाह, आरोग्य, शिक्षण, शेती व सण समारंभ याकरिता त्या कर्जाशिवाय पर्याय राहत नाही.

३) **शेतीची उपलब्धता कमी** :– ईतर देशाच्या तुलनेमध्ये भारत देशामध्ये शेतीचे दरडोई प्रमाण फार कमी आहे. पाच एकरच्या आत शेती असणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण अंशी प्रतीशत आहे. आणि हे प्रमाण उपजिवीका करण्यास पुरेसे नाही. त्यामध्येही एक ते दोन एकर जमीनधारक खूप आहेत.

४) **सिंचनाचा अभाव** :–विदर्भामध्ये सिंचनाचेप्रमाणे वाढविण्यास शासनाला अपयश आले आहे. आजच्या स्थितीमध्ये दिवर्भात सिंचनाचे प्रमाण अठरा ते विस प्रतिशत आहे व हे प्रमाण पूरेशे नाही. त्यामूळे पावसाच्या पाण्यावर अवलबिंत्व जास्त असल्यामुळे पीके येण्याची शक्यता फार कमी आहे.

Scanned with OKEN Scanner

५) पुरक व्यवसायाचा अभाव :- शेतीपुरक व्यवसाय असने शेतकरी वर्गाकरिता खूप आवश्यक आहे. त्यामुळे शेतीवरिल अवलंबित्व काही प्रमाणामध्ये कमी होईल. परतु शेतकऱ्यामध्ये शेतीपुरक व्यवसायाचे प्रमाण फार कमी आहे.

६) वाढता खर्च :- बियाणे, रासायनिक खते, किटकनाशके यामुळे उत्पन्नाचा खर्च मोठया प्रमाणावर वाढलेला आहे. त्याचसोबत शिक्षण, आरोग्य व कौटुंबिक खर्चामध्ये देखील वाढझालेली आहे. त्यामुळे उत्पन्न कमी व खर्च जास्त अशी शेतकऱ्यांची स्थिती झाली आहे.

क) शासकीय कारणे :-

१) सुविधा निर्माण करण्यात अपयश :- शेतकऱ्यांकरिता शासन पाहीजे त्याप्रमाणामध्ये सिंचनसुविधा, पूर्णवेळवीज, पूरक व्यवसाय, उद्योग, तंत्रज्ञानात्मक साधणे, बाजारपेठा निर्माण करण्यात अपयशी ठरले आहे.

२) योजनांचे सरकारीकरण :- शेतकरी वर्गाकरिता मोठया प्रमाणामध्ये शासकीय स्तरावरून योजना तयार केल्या आहेत. परंतु बहूतेक योजना हया कागदोपत्रीच चालविल्या जातात. तसेच अनेक योजना हया शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचत नाहीत. त्यामुळे योजनांचे सरकारीकरन झालेले दिसून येते.

३) भ्रष्टाचार :- भ्रष्टाचारामुळे शेतकरी योजनांचा पाहिजे त्या प्रमाणात लाभ होत नाही व काही योजना त्यांच्यापर्यत पोहचत नाहीत. त्यामुळे शेतकरी आर्थिक विवंचनेमध्ये अडकला आहे.

४) कृषी क्षेत्रावर कमी खर्च :- शासकीय स्तरावरून शेतीक्षेत्रावर होणारा खर्च हा प्रत्येक पंचवार्षिक योजनामध्ये कमी होत आहे. त्याचा परिणाम शेती विकासावर झाला आहे.

५) मुक्त धोरनाचा प्रभाव :- भारताने व्यावसायिक क्षेत्रामध्ये मुक्त धोरनाचा स्वीकार केला आहे. त्या क्षेत्रामध्ये भारतीय शेतकरी हा मागे पडला आहे. त्यामुळे शेतकरी हा हतबल झाला आहे.

Scanned with OKEN Scanner

ड) नैसर्गिक कारणे :–

१) **पीकांवरील रोगराई** :– बदलत्या नैसर्गिक वातावरणामुळे पीकांवर अनेक रोग येत आहेत. त्यामूळे पीक येईलच याची शक्यता फार कमी झाली आहे. त्यामूळे शेतकरी अडचनीमध्ये सापडला आहे.

२) **दुष्काळ** :– विदर्भामध्ये सिंचनाचे प्रमाण कमी असल्यामुळे शेती हा मान्सूनचा जुगार माणल्या जातो. कधी ओला तर कधी कोरडया दुष्काळाचा सामना शेतकरी वर्गाला करावा लागतो. गारपीट, पुर यासारख्या नैसर्गिकसकटांचेप्रमाण देखीलआज शेतीव्यवस्थेला प्रभावित करीत आहे.

३) **प्रदुषन** :– प्रदुषनामुळे जमीनीची पोत बिघडली आहे. हवा पाणि याच्या नैसर्गिक गुणधर्मामध्ये बदल घडून आला आहे. त्यामुळे आज उत्पादन काढणे महागडे झाले आहे.

जगभरात युरोप अमेरिका किंवा चिन येथेही शेती हा नुकसानीचाच धंदा आहे आणि तो विविध अनुदानांवर जगत असतो कारण शेती करणे जगण्यासाठी (शेतकरी जगण्यासाठी नव्हे तर सगळे जगण्यासाठी) भाग आहे याची जाणीव तेथे आहे. आपल्या येथील (उद्योजकांनी पोसलेले) अर्थतज्ञ मात्र शेतीवरील सबसिडी कमी करा असे उच्च स्वराने ओरडत असतात. शेतकरी मेटाकुटीस येत आहेत यात वादच नाही. पण एक प्रश्न पडतो त्याचे उत्तर मला मिळत नाही. कांदे वगैरेचे पीक आल्यावर भाव पडतात कारण कांदा ही नाशिवंत वस्तू आहे आणि ती लवकरात लवकर विकली जाणे शेतकऱ्याला भाग पडते. पण कापसाच्या बाबतीत तो प्रश्न असत नाही. तरी भाव मिळत नाही असे कां ?

विदर्भातील शेतकरी हा तुलनेने अल्पसंतुष्ट आहे. पोटापुरते झाले की तोबिनधास्तहोतो. याचकारणाने पांढरे सोने असणारा कापुस पिकवीत असतांना देखील तो खुप सधन झाला नाही. त्यासाठी जी चतुराई लागते ती त्याच्यात नाही. याच बाबींचा फायदा घेऊन प्रथम मारवाडी समाज येथे आला. त्यांनी येथे जिनिंग मिल्स सुरू केल्या. हा समाज तेथे गडगंज झाला. केवळ कापुस उत्पादकामुळे पण शेतकऱ्याला त्याचे वैषम्य वाटले नाही कारण त्याच्या पोटापुरते व आवश्यक गरजा भागत होत्या पण गेल्या २०–२५ वर्षात सरकारातील बेरक्या लोकांची नजर या कुरणावर गेली. खाजगी जिनींगला बंदी घातल्या गेली. शेतकऱ्यांचे जगणेच कठीण होवून

Scanned with OKEN Scanner

बसले. कापूस फेडरेशनला देणे अनिवार्य केल्या गेले. त्या शेतकऱ्यांची तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार अशी गत झाली.

विदर्भातील शेतकरी आत्महत्यांवर उपाययोजना

१) **शेतकऱ्यांमध्ये स्वावलंबन निर्माण करणे** :–शेतकरी हा बियाणे, याबाबतीत कंम्पनीवर, योजनांच्या बाबीत शासनावर, व निसर्गावर अवलंबून आहे. त्याचे अवलंबित्व कमी करणे आवश्यक आहे.

२) **शेतकऱ्यांमध्ये जानिव व जागृती निर्माण करणे** :– शेतकऱ्यांची आत्महत्या करू नये याकरिता शासकीय व सामाजिक स्तरावरून जानिव व जागृती निर्माण करणे आवश्यक आहे.

३) **सिंचनाचे प्रमाण वाढविणे** :– विदर्भामध्ये सिंचनाचे प्रमाण १८ प्रतिशतच आहे ते किमाण ३५ प्रतिशतवर नेणे आवश्यक आहे त्याशिवाय शेतकरी हा आत्मनिर्भर होणार नाही.

४) **सुलभ कर्जपुरवठा करणे** :– शेतकऱ्यांना शेती, उद्योग व विकासाकरिता सुलभ कर्जपुरवठा करणे आवश्यक आहे की त्याला सावकाराकडे जावे लागणार आहे.

५) **शेतकऱ्यांमध्ये संघटन निर्माण करणे** :– सेवा व उद्योग क्षेत्रामध्ये असनाऱ्या प्रबळ संघटनासारखी शेंतकरीवर्गाला आधारदेणारीप्रबळसंघटनानिर्माणकरणेआवश्यक आहे.

६) **शेतीपुरक व्यवसाय निर्माण करणे** :– शेतकरी वर्गाला शेतीपूरक व्यवसाय निर्माण करण्याकरिता प्रशिक्षन, कर्ज व अनुदान देवून त्यांना शेतीपूरक व्यवसायाकरिता प्रेरित करणे आवश्यक आहे.

७) **उत्पादनावर आधारीत शेतमालाला भाव देणे** :– उत्पादन खर्च जास्त आणि भाव कमी हे प्रमुख कारण शेतकरी दारिद्रयाचे आहे. म्हणुन शेतकऱ्यांचा उत्पादन खर्च भरून निघेल एवढा भाव त्यांच्या पीकांना देणारी व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे.

Scanned with OKEN Scanner

८) **शेतकऱ्यास आवश्यक सुविधा निर्माण करणे** :– तंत्रज्ञान, मुबलक विज, बियाणे, सिंचन व बाजारपेठ यासारख्या आवश्यक सुविधांचा आज अभाव आहे त्या निर्माण करणे महत्वाचे आहे.

९) **शेद्रिय शेतीवर भर देणे** :– रासायनिक शेती ही महागडी शेती म्हणून ओळखली जाते. म्हणून दर्जेदार व चांगले उत्पादनाकरिता शेतकऱ्यांनी शेंद्रिय शेतीवर भर देणे आवश्यक आहे.

१०) **योजनांमध्ये पारदर्शकताआणने** :– शासकीय योजना शेतकऱ्यांपर्यंत योजना पोहचविण्याकरिता योजनांमध्ये पारदर्शकता आणने आवश्यक आहे.

समारोप :–

यावरून असे स्पष्ट होते की शेतकरी आत्महत्या ही समस्या बहुआयामी असून याकरिता अनेक घटक कारणीभुत आहेत. त्यामुळे एका क्षेत्रामध्ये बदल घडवून चालनार नाही तर शेतकऱ्यांचा सर्वांगिन विकास करता येईल अशा उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. निसर्ग, समाज व्यवस्था, शासकीय धोरण, बदलती आर्थिक परिस्थिती व होणारे सामाजिक परिवर्तन याचा परिपाक म्हणजे शेतकरी आत्महत्या होय. यावर एकाच वेळी उपाययोजना करणे व एकाएकी बद घडवून आणने शक्य नाही व त्याकरिता केवळ शासनाला जबाबदार धरून चालणार नाही. म्हणून शेतकरी आत्महत्ये संदर्भात आपण समाजाचा एक घटक म्हणून त्यांना परिवर्तणाच्या व विकासाच्या प्रवाहामध्ये आणण्याची जबाबदारी सर्वांची आहे. त्याकरिता सर्वच सतरामधून सामुहीक प्रयत्नांच्या माध्यमातुन व शासनाच्या धोरणात्मक योजनांच्या माध्यमातुन शेतकरी आत्महत्यांच प्रमाण कमी करता येईल.

संदर्भग्रंथ

१) जहागिरदारदि. व्य. 'शेतकऱ्यांच्याआत्महत्या' : संदर्भ यवतमाळ जिल्हयाचा '

२) बोकरेदिवाकर ' शेतकऱ्यांच्याआत्महत्या' : थांबवायच्या कशा ?

३) 'बळीराजा ' मासिक

Scanned with OKEN Scanner

४) 'शेतकरी' मासिक

५) दै. देशोन्नती

Scanned with OKEN Scanner

प्रसारमाध्यमे आणि बदलते जीवनप्रवाह

– प्रा. शोभा पी. ताजने

आज जगभरात आधुनिक तंत्रज्ञान आणि प्रसारमाध्यमामध्ये क्रांती घडून आलेली आहे. विशेषतः तरुणवर्ग या माध्यमांकडे जास्त आकर्षित होत आहे. संगणकाचा आणि मोबाईलचा प्रचार आणि प्रसार इतका झाला आहे की, प्रत्येकाच्या हातात मोबाईल आणि 30 ते 40 टक्के मध्यमवर्गीययांच्या घरात संगणकाचा वापर केला जातो. याच माध्यमांचा वापर करुन प्रत्यक्ष भेटण्यापेक्षा अगदी जवळच्या आणि सातासमुद्र पार असणाऱ्या आपल्या मित्रांशी, मैत्रिणींशी, नातेवाईकांशी सामाजिक माध्यमांच्या मदतीने बोलता येते. आणि त्यामुळे जीवन बदलत चाललेले आहेत, आणि व्यक्ती मानसिक सुखाला मुकत चालला आहे. आपण आज ज्याला जनमाध्यमे व ज्याद्वारे चालणाऱ्या संवाद व्यवहाराला जनसंवाद म्हणतो त्या माध्यमांच्या जाणवणाऱ्या प्रभावी अशा विकासाला सुरवात होऊन जेमतेम पन्नास वर्षाचा काळ लोटला आहे. संवाद ही मानवी जीवन व्यवहाराचा मूलाधार असलेली बाब आहे. मानवी संबंधाची जडण–घडण करणारी संवाद ही साधनसामुग्री असून मानवी अस्तित्वाच्या इतिहात ते सततच प्रवाहित होत राहिलेले चैतन्य आहे. माणसाच्या संवेदनाची क्षितिजे त्यामुळे सततच विस्तारित गेलेली आहे.

प्रसार माध्यमाचे क्षेत्र दिवसागणिक विस्तारित आहे. माहिती देणे, शिक्षित करणे, मनोरंजन करणे व प्रबोधन करणे ही चतुःसूत्री प्रसार माध्यमाचा आत्मा आहे. वृत्तपत्रे, वृत्तवाहिन्या ऑनलाईन पत्रकारिता या माध्यमातून सामाजिक कार्य करीत आहे. काळानुरुप पत्रकारितेच्या क्षेत्रात आमुलाग्र बदल झाले आहे. आधुनिक समाजातील विविध सामाजिक सांस्कृतिक घटकांमध्ये संबंध प्रस्थापित करुन ते टिकवून ठेवण्याचे आणि सामाजिकीकरणाची प्रक्रिया प्रभावित करण्याचे जनमाध्यमे ही आज सर्वाधिक महत्वाची प्रभावी व परिणामकारक साधने झालेली आहे. परंतु त्या माध्यमांचा अतिरेक होवू न देण्याचा प्रयत्न जनसामान्यांनी करावयास हवा.

वजनदार राजकीय व अर्थकारणी गट प्रसार माध्यमाद्वारे (मुखतः वृत्तपत्रे, रेडिओ, दूरचित्रवाणी चित्रफिती, दृकश्राव्य, व्हिडिओ फिती) ज्या कल्पना पसरवतात त्या त्यांच्या स्वतःच्या विशिष्ट लक्ष्यानुरुप असतात, उदाहरणार्थ विविध लोकतांत्रिक संस्थांच्या निवडणुका, बाबरी मशीद यासारखे राष्ट्रीय वादप्रश्न, आंतरधर्मीय नैतिक मूल्य जनतेच्या आयुष्यातून कमी होणे, अल्पसंख्याकाचा व स्त्रियांचा छळ जातीय तंटे समाजाच्या संवेदनशील विभागावर केलेला हिंसाचार, जगातील दहशतवाद जागतिक व्यापार संस्थांचे निर्णय आणि त्या निर्णयाचे गरीब देशांच्या व्यापारावर व कृषीवर होणारे परिणाम, धार्मिक मूलतत्ववादांचे पुनरुजीवन तथा कथित धर्म आणि अंधश्रध्दा, लिंगभेदभाव, प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणात असलेल्या असमान संधी, बेकारी, बेरोजगार पिढीकडे लक्ष न पूरविणे इत्यादी राष्ट्रिय प्रश्न जनसंपर्क माध्यमांद्वारे जनतेच्या लक्षात आणून देता येतात.

Scanned with OKEN Scanner

प्रसारमाध्यमे ही जशी सामाजिक–राजकीय–व्यावसायिक हेतूपूर्तीसाठी वापरली जातात तसेच अन्य विविध कारणांकरीता देखील त्यांचा वापर केला जातो. वेळ घालवण्यासाठी, केवळ सवयीचा भाग म्हणून देखील या माध्यमांचा उपयोग करणारे लोकं असतात, परंतु प्रामुख्याने माहिती देण्याकरीता, मिळवण्याकरीता, निर्णय घेता येण्याकरीता, मत तयार करण्याकरिता, काही शिकण्यासाठी, ज्ञानप्राप्तीसाठी विविध कारणांसाठी या माध्यमांचा वापर होत असतो. प्रसारमाध्यमांचे सर्वाधिक ठळकपणे उठून दिसणारे महत्वाचे कार्य म्हणजे दैनंदिन व समकालीन महत्वाच्या अश्या जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रातील माहिती, घटना, प्रसंग, घडामोडी याबद्दल लोकांना त्या–त्या माध्यमाद्वारे सतत माहिती पुरवत राहणे त्या योगसंभाव्य स्थानिक, प्रादेशिक राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवरही जगात कुठेही उद्‌भवणाऱ्या धोक्यांचा नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तीचा अनुकूल–प्रतिकूल परिस्थितीचा अंदाज बांधता येणे शक्य होते. यातून विकासाला संभावणारे धोके दूर सारण्याची पूर्वतयारीही करता येऊ शकते. त्याबाबत जनमत तयार करता येवू शकते.

त्याचप्रकारे प्रसारमाध्यमामुळे समाजमनावर विपरित परिणाम होतांना आपणांस दिसुन येते आणि व्यक्ती–व्यक्तीमधील दरी वाढत चाललेली आहे. आधुनिक समाजातील विविध सामाजिक–सांस्कृतिक घटकांमध्ये संबंध प्रस्थावित करुन ते टिकवून ठेवण्याचे आणि सामाजिकरणाची प्रक्रिया प्रभावित करण्याचे प्रसारमाध्यमे ही आज सर्वाधीक महत्वाची प्रभावी व परिणामकारक साधने झालेली आहे. आज प्रसार माध्यमांनी समाजाची गरज ओळखून आणि स्वतःची जबाबदारी समजून घेवून आपले काम करणे गरजेचे आहे. तरच समाज योग्य दिशेने प्रगती करु शकेल. आज या माध्यमांमुळे इतकी प्रगती झाली की आपण नातेवाईकांशी सहकाऱ्यांशी क्षणभऱ्यात संवाद साधू शकतो. सध्या जगभरात सामाजिक माध्यमांचे जाळे मोठया प्रमाणात पसररले आहे. परंतु सामाजिक माध्यमांचा वापर करायचा असेल तर केवळ संगवक असून चालत नाही तर त्यासाठी इंटरनेटची सुविधा असणे देखील गरजेचे आहे. फेसबुक, ट्वीटर, स्वतःचा ब्लॉग या सामाजिक माध्यमांचा वापर करुन आज जगातील करोडो लोक एकमेकांच्या संपर्कात आहेत.

परंतु नाण्याला जशा दोन बाजू असतात तसे या माध्यमाचे तोटे देखील आहेत. माणूस माणसापासून तोडला जाणे ही भावनिक अलगता अनेक सामाजिक ताणतणाव निर्माण करीत आहेत. परस्परांशी बोलायला समजून घ्यायला वेळ नाही किंवा त्याची आवश्यकताही नाही याची परिणामे समाज विघातक आहेत. ज्याप्रमाणे सुई द्वारे एखादे औषध थेट शरीरात जाते त्याचप्रमाणे माध्यमांचा परिणाम ही थेट शरीरात जाते त्याचप्रमाणे माध्यमांचा परिणाम ही थेट लोकांच्या मनावर होत असतो. प्रसार माध्यमामुळे व्यक्तीवाद वाढीस लागलेला दिसू लागतो त्यामुळे व्यक्ती आत्मकेन्द्री बनत चालला आहे. आईवडील, नातेवाईक आणि मुलांचा संवाद प्रसार माध्यमामुळे कमी होत चाललेला आहे. आजची पिढी या माध्यमामुळे अतिप्रमाणात पाश्चात्य संस्कृतीचे अनुकरण करीत आहे. फेसबुक आणि व्हॉटसअप च्या

Scanned with OKEN Scanner

माध्यमातून फेक न्यूज हा प्रकार वाढलेला आहे त्यामुळे समाजात अराजकता वाढत चालली आहे. आजची पिढी ऑनलाईन गेमच्या (ब्लु व्हेल गेम) आहारी जावून आत्महत्येकडे वळत आहे. इंटरनेटच्या अति वापरामुळे व्यक्तीची एकाग्रता भंग होत आहे. वाढत्या मोबाईल आणि संगणकाच्या अति वापरामुळे डोळयाचे आजार वाढत आहे. मोबाईलमुळे आत्मसम्मान निराशा, मानसिक आजार, तणाव आणि वाईट सवय वाढते. एकाकी जीवन जगण्याची सवय जडत चाललेली आहे. आज मोबाईल शिवाय जीवन जगणे अशक्य होत चाललेले आहे. वृत्तपत्रात छापून येणाऱ्या खोटया बातमीवर विश्वास ठेवून व्यक्तीवर, समाजमनावर वाईट परिणाम घडून येत आहे. आजच्या पिढीच अभ्यासांकडे दुर्लक्ष होतांना दिसुन येते. तसेच त्यांचा सर्वांगीण विकास होत नाही कारण शाळेचे विद्यार्थी तसेच तरुणवर्ग देखील संगणकावर तासनतास खेळ खेळत असतात आणि मैदानी खेळाकडे त्यांचे दुर्लक्ष होतांना दिसते. एकीकडे इंटरनेटच्या जाळयामुळे जग जवळ आल्यासारखं वाटत असलं तरी जवळची माणसं दूर होतांना आपणांस अनुभवास येते.

अश्याप्रकारे प्रसार माध्यमे जरी आपणांस अतिशय महत्वाचे वाटत असले तरी त्यांच्या अति वापरामुळे आजच्या पिढीवर वाईट परिणाम होत आहे. त्यांच्या जीवन जगण्याच्या शैलीमध्ये बदल होत आहे. त्यांच्यामधील सकारात्मक वृत्ती नाहीसी होत आहे. स्मरण शक्तीमध्ये ऱ्हास होत आहे आणि त्यासाठी आई–वडिलांना जागृत राहावे लागणार आहे. सामाजिक माध्यमांसारखा आभासी जगत वावरण्याच्या नादात खऱ्या जीवनाचे वास्तव्याचे त्यातल्या आव्हानाचे मूल्य आपण कमी करत आहोत संगणक–स्मार्ट फोनमुळे हाताचे लिहण्याची सवय कमी झाली नेहमी जवळ असलेला फोन हरवला खराब झाल्यावर या बाबी लक्षात येतात त्यामुळे या धोक्याची जाणीव सर्वांना झाली तर स्वतःमधील मानवी शक्तीचा योग्य वापर करण्याची क्षमता टिकून राहील.

<u>संदर्भ ग्रंथसूची</u> :–

1) जोशी डॉ. श्रीपाद भालचंद्र – जनसंवाद आणि जन माध्यम सैध्दांतिक संकल्पना,
श्री. मंगशे प्रकाशन

2) कानेटकर डॉ. मेघा – व्यावसायीक संदेशवहन,
श्री. साईनाथ प्रकाशन

3) भटकर डॉ. सुधीर – प्रसारमाध्यमे आणि समाज
अथर्व पब्लिकेशन्स.

4) दळवी जयमती – भारतातील प्रसारमाध्यमे काल आणि आज
डायमंड पब्लिकेशन्स.

प्रा. शोभा पी. ताजने

राम गणेश गडकरी कला वाणिज्य महाविद्यालय, सावनेर

Scanned with OKEN Scanner

Interdisciplinary National Conference
On
"Recent Trends in Humanities, Social Sciences, Education, Management, Science and Technology"

2nd June, 2019

Editor
Dr. G. N. Nimbarte

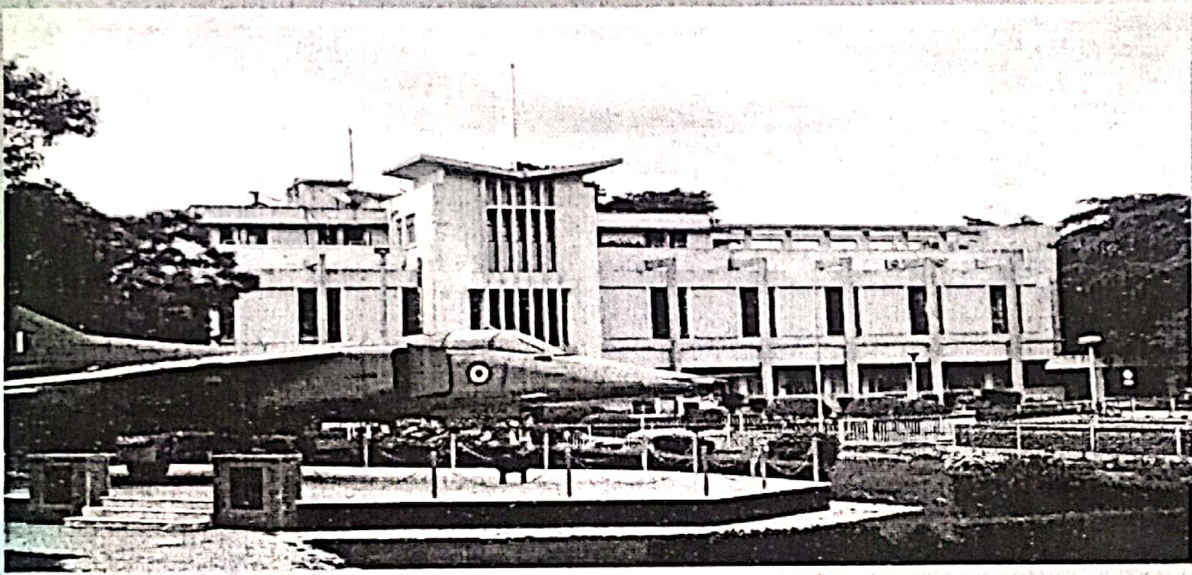

Organized by

Department of Humanities and Social Sciences

विश्वेश्वरय्या राष्ट्रीय प्रौद्योगिकी संस्थान, नागपुर
Visvesvaraya National Institute of Technology, Nagpur

Scanned with OKEN Scanner

भारत की संस्कृती

प्रा. शोभा पी. ताजने

भारतीय संस्कृती :–

'अनेकता में एकता' सिर्फ कुछ शब्द नहीं है, बल्कि यह एक ऐसी चीज है जो भारत जैसे सांस्कृतिक और विरासत में समृध्द देश पर पूरी तरह लागू होती है। कुछ आदर्श वाक्य या बयान, भारत के उस दर्जे को बयां नहीं कर सकते जो उसने विश्व के नक्शे पर अपनी रंगारंग और अनूठी संस्कृति से पाया है। मौर्य, चोल और मुगल काल और ब्रिटिश साम्राज्य के समय तक भारत हमेशा से अपनी परंपरा और अतिथ्य के लिए मशहूर रहा। रिश्तों में गर्माहट और उत्सवों में जोश के कारण यह देश विश्व में हमेशा अलग ही नजर आया। इस देश की उदारता और जिंदादिली ने बड़ी संख्या में सैलानियों को इस जीवंत संस्कृति की ओर आकर्षित किया, जिससें धर्मों, त्यौहारों, खाने, कला, शिल्प, नृत्य, संगीत और कई चीजों का मेल है। देवताओं की इस धरती में संस्कृति, रिवाज और परंपरा से लेकर बहुत कुछ खास रहा है।

संस्कृति शब्द का वैज्ञानिक एवं औपचारिक अर्थो मे प्रयोग मानवशास्त्री ई वी टाइलर के द्वारा १८७१ में अपनी पुस्तक प्रिमिटिव्ह कल्चर मे किया गया। इन्हे मानवशास्त्र का पिता कहा जाता है।

संस्कृति की परिभाषाएँ

१) ''संस्कृति मनुष्य की कृति है तथा एक साधन है जिसके द्वारा वह अपने लक्ष्यो की प्राप्ती करता है।''

Scanned with OKEN Scanner

२) ''संस्कृति एक सामाजिक विरासत है तथा समाज द्वारा व्यक्ति को दिया गया उपहार है।''

संस्कृति सम्बन्धी सिध्दान्त

***प्रकार्यवादी सिध्दान्त** : इस सिध्दान्त के जनक मैलिनोवस्की तथा रेडक्लिफ ब्राउन हैं। यह सिध्दान्त यह कहता है कि एक मनुष्य मे जिस तहर विभिन्न अंगो का होना आवश्यक है उसी तरह समाज के लिए भी विभिन्न अंगों का होना आवश्यक है।

***विकासवादी सिध्दान्त** : इसको क्लासिक, रेखीय सिध्दान्त भी कहते हैं। इसके समर्थक–मॉर्गन, फ्रेजर, टाइलर, हेनरीमैन, मैक्लेनन तथा स्पेन्सर हैं। इस सिध्दान्त के अनुसार समाज का विकास सरल से जटिल की ओर होता है और यह सिध्दान्त तुलनात्मक पध्दतियों का भी सहारा लेता है और कहता है कि समाज का विकास स्वत: धीरे–धीरे होता है। इसी सिध्दान्त को बताते हुए मॉर्गन ने जंगली बर्बर एवं सभ्य की बात कही, तो वहीं टाइलर ने आत्मवाद, बहुदेववाद एवं एकेश्वरवाद की बात कही।

सभ्यता एवं संस्कृति :

सामान्य अर्थ में संस्कृति तथा सभ्यता को समान अर्थो में प्रयोग किया जाता है जैसा कि ऑगबर्न तथा मैलिनोवस्की आदि ने किया। लेकिन कुछ विचारक सभ्यता एवं संस्कृति को अलग–अलग मानते हैं। जैसे कि मॉर्गन सभ्यता को संस्कृति से विकास में उच्च मानते हैं। इसी तरह फ्रेंच बोआस ने कहा है कि आदि कालीन समाज में संस्कृति होती है लेकिन सभ्यताएँ नही। लेकिन इन विचारकों ने सभ्यता को स्पष्ट नहीं किया है इसीलिए यह कहना कठिन है कि संस्कृति पहले और सभ्यता बाद में विकसित हुई।

अर्थात सभी समाजों में सभ्यता व संस्कृति साथ–साथ विद्यमान रहती हैं। इसीलिए मैकाइवर एवं पेज ने कहा है ''संस्कृति वह है जो हम हैं और सभ्यता वह है जो हम अपने पास रखते हैं तथा जिसका उपयोग करते हैं।'' इसी तरह मैथ्यू आरनोल्ड का कहना है ''संस्कृति हृदय की आन्तरिक प्रकृति है तथा सभ्यता बाहय रुप''

Scanned with OKEN Scanner

भारतीय संस्कृति की विशेषताएँ :

भारतीय संस्कृति विश्व की सर्वाधिक प्राचीन एवं समृध्द संस्कृति है। अन्य देशों की संस्कृतियाँ तो समय की धारा के साथ–साथ नष्ट होती रही हैं, किन्तु भारत की संस्कृति आदि काल से ही अपने परम्परागत अस्तित्व के साथ अजर–अमर बनी हुई है। इसकी उदारता तथा समन्यवादी गुणों ने अन्य संस्कृतियों को समाहित तो किया है, किन्तु अपने अस्तित्व के मूल को सुरक्षित रखा है। तभी तो पाशात्य विद्वान् अपने देश की संस्कृति को समझने हेतु भारतीय संस्कृति को पहले समझने का परामर्श देते हैं।

संस्कृति की विशेषताएँ

भारतीय संस्कृति की प्रमुख विशेषताएँ निम्नलिखित हैं –

प्राचीनता–

भारतीय संस्कृति विश्व की प्राचीनतम संस्कृतियों में से एक है। मध्य प्रदेश के भीमबेटका में पाये गये शैलचित्र, नर्मदा घाटी में की गई खुदाई तथा कुछ अन्य नृवंशीय एवं पुरातत्त्वीय प्रमाणों से यह सिध्द हो चुका है कि भारत भूमि आदि मानव की प्राचीनतम कर्मभूमि रही है। सिन्धु घाटी की सभ्यता के विवरणों से भी प्रमाणित होता है कि आज से लगभग पाँच हजार वर्ष पहले उत्तरी भारत के बहुत बडे भाग में एक उच्च कोटि की संस्कृति का विकास हो चुका था। इसी प्रकार वेदों में परिलक्षित भारतीय संस्कृति न केवल प्राचीनता का प्रमाण है, अपितु वह भारतीय अध्यात्म और चिन्तन की भी श्रेष्ठ अभिव्यक्ति है। उपलब्ध प्रमाणों के आधार पर भारतीय संस्कृति से रोम और यूनानी संस्कृति को प्राचीन तथा मिस्त्र, असीरिया एवं बेबीलोनिया जैसी संस्कृतियों के समकालीन माना गया है।

निरन्तरता–

भारतीय संस्कृति की एक महत्वपूर्ण विशेषता यह है कि हजारों वर्षो के बाद भी यह संस्कृति आज भी अपने मूल स्वरुप में जिवीत है, जबकि मिस्त्र, असीरिया, यूनान और रोम की संस्कृतियों अपने मूल स्वरुप को लगभग विस्मृत कर चुकी हैं। भारत में नदियों, वट, पीपल जैसे वृक्षों, सुर्य तथा अन्य प्राकृतिक देवी –

Scanned with OKEN Scanner

भारत में इस्लामी संस्कृति का आगमन भी अरबों, तुर्कों और मुगलों के माध्यम से हुआ। इसके बावजूद भारतीय संस्कृति का पृथक अस्तित्व बना रहा और नवागत संस्कृतियों से कुछ अच्छी बातें ग्रहण करने में भारतीय संस्कृति ने संकोच नहीं किया। ठिक यही स्थिती यूरोपीय जातियों के आने तथा ब्रिटीश साम्राज्य के कारण भारत में विकसित हुई ईसाई संस्कृति पर भी लागू होती है। यद्यपि ये संस्कृतियॉं अब भारतीय संस्कृतियों का अभिन्न अंग है, तथापि 'भारतीय इस्लाम' एवं 'भारतीय ईसाई' संस्कृतियों का स्वरुप विश्व के अन्य इस्लामी और ईसाई धर्मावलम्बी देशों से कुठ भिन्न के ही निवासी हैं। सम्भवतः इसीलिए उनके सामाजिक परिवेश और सांस्कृतिक आचरण में कोई परिवर्तन नहीं हो पाया और भारतीयता ही उनकी पहचान बन गई।

अनेकता में एकता :–

भौगोलिक दृष्टि से भारत विविधताओं का देश है, फिर भी सांस्कृतिक रुप से एक इकाई के रुप में इसका अस्तित्व प्राचीनकाल से बना हुआ है। इस विशाल देश में उत्तर का पर्वतीय भू–भाग, जिसकी सीमा पूर्व में ब्रम्हापुत्र और पश्चिम में सिन्धु नदियों तक विस्तृत है। इसके साथ ही गंगा, यमुना, सतलज की उपजाऊ कृषि भूमि, विन्ध्य और दक्षिण का वनों से आच्छादित पठारी भू–भाग, पश्चिम मे थार का रेगिस्तान, दक्षिण का तटीय प्रदेश तथा पूर्व में असम और मेघालय का अतिवृष्टि का सुरम्य क्षेत्र सम्मिलित है। इस भौगोलिक विभिन्नता के अतिरिक्त इस देश में आर्थिक और सामाजिक भिन्नता भी पर्याप्त रुप से विद्यमान है। वस्तुतः इन भिन्नताओं के कारण ही भारत में अनेक सांस्कृतिक उपधाराऍं विकसित होकर पल्लवित और पुष्पित हुई हैं।

अनेक विभिन्नताओं के बावजूद भी भारत की पृथक सांस्कृतिक सत्ता रही है। हिमालय सम्पूर्ण देश के गौरव का प्रतीक रही है, तो गंगा–यमुना और नर्मदा जैसी नदियों की स्तुति यहॉं के लोग प्राचीनकाल से करते आ रहे है। राम, कृष्ण और शिव की आराधना यहॉं सदियों से की जाती रही है। भारत की सभी भाषाओं में इन देवताओं पर आधारित साहित्य का सृजन हुआ है। उत्तर से दक्षिण और पूर्व से पश्चिम तक सम्पूर्ण भारत में जन्म, विवाह और मृत्यु के संस्कार एक समान प्रचलित है। विभिन्न रिति–रिवाज, आचार–व्यवहार और तीज–त्यौहारों में भी समानता है। भाषाओं की विविधता अवश्य है फिर भी संगीत, नृत्य और नाटय के मौलिक स्परुपों में आश्चर्यजनक समानता है। संगीत के सात स्वर और नृत्य के त्रिताल सम्पूर्ण भारत में समान रुप से प्रचलित हैं। भारत अनेक धर्मो, सम्प्रदायों, मतों और पृथक आस्थाओं एवं विश्वासों का महादेश है,

Scanned with OKEN Scanner

तथापि इसका सांस्कृतिक समुच्चय और अनेकता में एकता का स्वरुप संसार के अन्य देशों के लिए विस्मय का विषय रहा है।

संदर्भ ग्रंथ :-

१) ओझा एस.के. समाजशास्त्र यू.जी.सी. नेट/जे.आर.एफ/स्लेट

२) सिंह हिमांशु कुमार – समाजशास्त्र यू.जी.सी. नेट/सेट

३) https://m.bharatdiscovery.org

Scanned with OKEN Scanner

Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies,
Online ISSN 2278-8808, Print ISSN 2319-4766, SJIF 2021 = 7.380, www.srjis.com
PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL SPECIAL ISSUE JAN-MAR, 2022, VOL- 10/60

वाढती बेरोजगारी : प्रश्न आणि आव्हाने

प्रा. शोभा पांडूरंग ताजने

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, राम गणेश गडकरी कला वाणिज्य महाविद्यालय, सावनेर, पिन : ४४११०७
तह. सावनेर, जि. नागपूर, ई—मेल : shobhamowade123@gmail.com

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

प्रस्तावना

मानवी समाजातील असा कोणताच कालखंड नाही की, ज्या कालखंडामध्ये समाजापुढे आव्हाने नाहीत. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे प्रत्येक कालखंडात कोणतीना कोणती आव्हाने समाजापुढे दिसून येतात. १९ व्या शतकात कितीतरी आव्हानांना भारतीय समाजाला सामोरे जावे लागले आहे. आजच्या परिस्थितीत काही नवीन आव्हाने निर्माण झाली आहेत, यामध्ये बेरोजगारी एक अत्यंत गंभीर असे सामाजिक आव्हान आहे.

स्पर्धेत टिकून राहावयाचे असेल तर नव्या रीतीचा स्विकार करीत उद्योगातील जुनी संरचना बदलावी लागते मोडीत काढावी लागते जुन्या व्यवस्थेला साजेसा कामगार नव्या व्यवस्थेला जड होतो काढून टाकावा लागतो. उद्योगातील संरचनेचा परिणाम बेकारी येण्यावर वाढण्यावर होतो. काही उद्योगातून कामगार कपात अपरिहार्य बनते व येथेच बेरोजगारी समस्येचा जन्म होतो.

भारतात मागासलेले शेती व अविकसित उद्योग धंदे यामुळे अनेक लोक पूर्णपणे बेकार आहेत. तसेच जे लोक कामधंदयात गुंतलेले आहेत. त्या पैकी बऱ्याच लोकांना पुरेशे काम नाही. बेकारी बरोबरच हा अर्थ बेकारीचा प्रश्न भारताच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचा आहे. भारताच्या कामकरी लोक संख्येपैकी काही लोकांना अजिबात काम मिळत नाही. म्हणून बेकार असतात तर अनेक लोकांना वर्षाकाठी काही दिवस सक्तीने आळसात घालावे लागतात. सक्तीने म्हणण्याचे कारण म्हणजे काम करण्याची ईच्छा असूनही कामच उपलब्ध नसल्यामुळे या लोकांना बेकार रहावे लागते. अशा प्रकारची बेकारी शहरी व ग्रामीण दोन्हीही भागामध्ये आढळते.

प्रस्तुत संशोधनाचे उद्देश

१) बेरोजगारीचा अर्थ समजावून घेणे.
२) बेरोजगारीच्या कारणांचा शोध घेणे.
३) बेरोजगारीमुळे समाजव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.
४) बेरोजगारीमुळे तरुणाईच्या मानसिकतेवर झालेल्या परिणामाचा शोध घेणे.

बेरोजगारीचा अर्थ व व्याख्या

आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या एका प्रकाशनाप्रमाणे काम दिल्यास जे काम स्विकारु शकतात पण कामाच्या शोधात राहून देखील ज्यांना काम उपलब्ध होऊ शकत नाही अशा सर्वांचा समावेश बेरोजगारी या संकल्पनेत झाला पाहिजेच.

बेरोजगारीच्या व्याख्या पुढील प्रमाणे आहेत

१) **प्रो. पिगु यांच्या मते**

''बेरोजगार नसलेल्या परंतु रोजगार मिळावा अशी ईच्छा असलेल्या व्यक्तीला बेरोजगार म्हणता येईल.''

२) **गिलीन व गिलीन यांच्या मते**

"जेव्हा एखादी धडधाकट व्यक्ती आपल्या व कुटुंबाच्या चरितार्थासाठी निर्वाहाचे साधन म्हणून अर्थार्जन करु शकत नाही त्या परिस्थितीला बेरोजगारी म्हणता येईल."

बेरोजगारी ही आजच्या भारतापुढील अत्यंत महत्वाचे आव्हान आहे. या बेरोजगारीचे कारणे आणि परिणाम याची चर्चा मुख्य अग्रक्रमाने व्हायला हवी. भारत म्हणजे जगातील सर्वाधिक बेरोजगाराचे जणू एक डबके आहे. आगामी २०१९ च्या निवडणुकांमध्ये बेरोजगारांना रोजगारसंधी उपलब्ध करुन देणे हा प्रमुख राजकीय मुद्दा असायला हवा होता. सन २०१४ मध्ये बेरोजगारांची संख्या १४ कोटी इतकी होती आता ती ३० कोटी झाली आहे. यामुळे अर्थव्यवस्था बेरोजगारांना का सामावून घेवू शकत नाही याबाबत आश्यर्चभाव निर्माण होतो.

ज्या बेरोजगारांना हाताला काम हवे आहे. जे कष्ट करण्यास उत्सुक आहेत अश्यांना सातत्याने भ्रमनिरास होत आहे. यामुळे त्यांच्यावर गंभीर मानसिक परिणाम होत असून त्याचे स्पष्टीकरण विभिन्न प्रकारे होते. गेल्या वर्षभरात बेरोजगारीच्या दरवाढीत सातत्य राहिले आहे. सन २०१८ मध्ये ३९७ कोटी लोकं रोजगारीत असतील असा अंदाज होता. मात्र सन २०१७ मध्ये ४०७ कोटी इतके रोजगारीत असल्याने, हे अंदाजित आकडेवारी पेक्षा २.४% नी कमी आहे. (सन २०१२ मध्ये भारतातील एकूण रोजगारीतांची संख्या ४८७ कोटी इतकी होती)

जगतिकीकरणामुळे भारतामध्ये बेकारीची गंभीर समस्या निर्माण झाली आहे. उद्योग क्षेत्रातून कामगार कपात केली जात आहे. शहरामध्ये आलेले कामगार बहुतांश हे ग्रामीण भागातून आलेले आहे. त्यांना आता ग्रामीण भागात काम मिळत नाही. दारिद्रय, उपासमार, सामाजिक अस्थिरता आणि गुन्हेगारी वाढत आहे.

बेरोजगारीची कारणे

१) लोकसंख्या वाढ

देशात विकासासोबतच नोकऱ्या व रोजगाराचे प्रमाणे सतत वाढत असले तरी तुलनेने लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण खूपच जास्त आहे. खेडयात व्यवसाय व कामधंदा मिळत नसल्याने असंख्य लोक शहरात स्थायिक होण्याचा प्रयत्न करीत आहे. शहरात उद्योगधंदयाचे प्रमाण वाढत असले तरी त्या प्रमाणात वाढत्या लोकसंख्येमुळे उपलब्ध नोकऱ्याच्या प्रमाणात अतिरिक्त लोक असल्याने कुशल, अकुशल, शिक्षित अशिक्षित लोकांना निव्वळ बेकारीचे जीवन जगावे लागत असते.

२) शिक्षण विस्तार

सरकारने नियोजन काळात शिक्षण विस्तारास अग्रक्रम दिला. शहरी व ग्रामीण भागात महाविद्यालयाची संख्या वाढत गेली त्यामुळे सुशिक्षितांची प्रचंड फौज तयार झाली. पदवी घेणाऱ्यांची संख्या वाढली परंतू त्या प्रमाणात त्यांना सामावून घेण्याच्या संदर्भात कोणत्याही संधी उपलब्ध होत नाहीत. वाढत्या शिक्षण प्रसारामुळे स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढले व पर्यायाने सुशिक्षित स्त्रियांची संख्या देखील वाढत गेली.

३) व्यवसायाभिमुख शिक्षणाचा अभाव

व्यवसायाभिमुख शिक्षणामुळे व्यक्तीला स्वत:चा व्यवसाय स्वत: निर्माण करता येऊ शकतो. व्यवसायाभिमुख शिक्षणात शिक्षण व व्यवसाय याची जोड लावण्यात येते. भारतात व्यवसायभिमुख शिक्षणाचा वेगाने प्रसार व्हायला पाहीजे.

Scanned with OKEN Scanner

४) स्वयंरोजगाराच्या अपुऱ्या सोयी

स्वयंरोजगार म्हणजे स्वत:चा रोजगार स्वत: शोधून काढणे होय. सुशिक्षित बेरोजगारांना स्वयंरोजगार सुरु करण्यासाठी अधिक सोयी उपलब्ध करुन दिल्या पाहिजेत. त्याचप्रमाणे स्वयंरोजगारासाठी प्रोत्साहन देण्यात यावे.

५) गतिक्षमतेचा अभाव

अनेक तरुणाच्या बाबतीत गतिक्षमतेचा अभाव दिसून येतो. एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी रोजगार मिळविण्यासाठी जाण्याची तरुणाची तयारी नसते.

६) शासनाचे शिक्षणासंबधीचे धोरण

सरकारचे शिक्षणासंबधीचे धोरण अतिशय धरसोड वृत्तीचे आहे. नियोजन न करता मोठया संख्येने शाळा, महाविद्यालये, तंत्रशिक्षण देणाऱ्या संस्था यांना परवानगी दिली जाते. परंतु त्या प्रमाणात त्यामधून बाहेर पडणाऱ्या सुशिक्षितांना रोजगार उपलब्ध करुन दिला जात नाही.

७) नियोजनाचा अभाव

भारताच्या आर्थिक नियोजन कार्यक्रमामध्ये रोजगार निर्मितीला प्राधान्य देवून तसे धोरण आखण्याचा पुरेसा प्रयत्न झालेला नाही. विशिष्ट काळाच्या संदर्भात रोजगार निर्मितीचे उद्दिष्ट ठरवण्यात यायला हवे होते. पण या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे पाहिजे त्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती झाली नाही आणि बेकारीची संख्या वाढली आहे.

८) गरीबी

लोकांजवळ एवढा पैसा नाही की ते शिक्षण घेवुन स्वत:चा काही व्यवसाय करु शकतील. त्यामुळे प्रत्येक गरीब व्यक्तीला वाटते की आपण शिक्षण घेवून कोणती ना कोणती नोकरी करावी परंतु त्यांना नोकरी मिळवण्यासाठी अनेक समस्या येतात. अश्याप्रकारे गरीबीसुध्दा सुशिक्षित बेरोजगारीला जन्म देत असते.

९) शारीरिक कष्टाविषयीची उदासीनता

आजच्या सुशिक्षित व्यक्तीला शारीरिक कष्ट करावेसे वाटत नाहीत. शारीरिक कष्टाची कामे करणे त्याला कमीपणाचे वाटते. त्यामुळे तो ज्या कार्यासाठी शारीरिक कष्टाची आवश्यकता आहे ते कार्य करु शकत नाही मग त्याला बेकार राहावे लागले तरी चालेल.

बेरोजगारी फोफावण्यात अनेक बाबी कारणीभूत आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा वृध्दीदर स्थिर नाही हे प्रमुख कारण असून यालाही काही बाबी कारणीभूत आहेत गुंतवणूकीचा न्यून दर आणि ज्यादा रोजगार संधी निर्माण करणाऱ्या उत्पादन क्षेत्राचा मंद वृध्दीदर उत्पादनाच्या औद्योगिक निर्देशांकामध्ये उत्पादन वृध्दी देखील समाविष्ट असते.

सार्वजनिक आणि खाजगी या दोन्ही क्षेत्रातील रोजगार संधीची कमतरता आहे असे लक्षात येते. पुनर्लाभाचे प्रमाण अपेक्षेपेक्षा कमी असल्याने भारतातील निगम क्षेत्र कमीतकमी लोकांना रोजगार संधी देते. गेल्या ३ वर्षात सन २०१७–१८ मधील भारतातील कामगारांच्या संख्येतील वृध्दीची सर्वात कमी नोंद झाली आहे. एका अहवालानुसार (कॅपीटललाईन कंपनीचा वार्षीक अहवाल) सन २०१८ च्या शेवटी बी.एस.इ च्या २०० कंपन्याच्या यादीतील १७१ कंपन्यांनी ३.५ कोटी लोकांना रोजगार दिला होता. यातील बहुतेक कंपन्यांनी हे लोकं कंत्राट पध्दतीने काम करतात असे नमूद केले नसल्याने या लोकांना कायमस्वरुपी रोजगार आहे असे मानायला हरकत नाही. सन २०१७–२०१८ या वित्तीय वर्षामध्ये या कंपन्यामध्ये जवळपास ६४,३८० लोकं रुजू झाले. वर्षाभऱ्यापूर्वी ही संख्या १२६३००० इतकी होती. या अनुसूचित कंपन्यामध्ये सन २०१४ मध्ये १८३७०७ इतके लोकं रुजू झाले होते.

Scanned with OKEN Scanner

एकूण १० रोजगार संधीपैकी ६ संधी या औद्योगिक क्षेत्रातील होत्या. परंतु गेल्या ३ वर्षात मोठया उद्योगाची प्रगती हळू गतीने झाल्याचे या रोजगारीतांची संख्या केवळ ०.५: नी वाढली. शिवाय अधिकोषने तर वित्त कंपन्या आणि किरकोळ पतसंस्था या गेल्या तीन वर्षातील सर्वाधिक रोजगार निर्मिती करणाऱ्या संस्था असल्या तरी तरलतेच्या आभावामुळे त्यांनी कामगारांना रुजू करण्यावर बंधने होती.

भारतातील लोकांना उत्तम दर्जाची रोजगार संधी मिळण्यासाठी प्रशिक्षणाची गरज आहे त्यांच्या कौशल्याचा दाखला, नेमके औद्योगिक धोरण आणि राष्ट्रीय रोजगार धोरण असणे आवश्यक आहे. याशिवाय परकीय स्पर्धेपासून एतद्देशीय उद्योगांचे सरंक्षण करणे देखील आवश्यक ठरते. असंख्य चीनी उत्पादनामुळे येथील अनेक लघु उद्योग उध्वस्त झाले असल्याने त्याची नेमकी गरज भासते. शासनाने निर्यातीस चालना देणे आणि आयात करणे प्राप्त आहे.

समाजात युवकांपुढे बेरोजगारीचेच मोठे आव्हान

भारत तरुणांचा देश आहे म्हणून गवगवा केला जातो. परंतु देशातील तरुण बेरोजगारीच्या विळख्यात आहेत. आजघडीला तरुणांच्या समोर सर्वात मोठे आव्हान बेरोजगारीचे आहे. शासन विविध योजना आणते, परंतु त्या योजनांची अमलबजावणी पध्दत शिरपणे होत नसल्याने त्याचा फायदा दिसुन येत नाही असा सूर युवकांनी व्यक्त केला. लोकमततर्फे राष्ट्रीय युवक दिनाच्या पूर्वसंध्येला अयोजित चर्चासत्रात ते बोलत होते. शासन पदभरती करीत नाही त्यामुळे बेरोजगारांचा लोंढा वाढत आहे. या देशातील तरुण बेरोजगार राहू नये यासाठी मोदी सरकारने मुद्रा लोन योजना सुरु केली. परंतु या योजनेचा बोजवारा निघाला स्टार्टअप इंडियाच्या नावाखाली मुद्रा लोन शुन्य व्याज, काहीही गहाण न ठेवता २५: अनुदानावर बेरोजगारांना कर्ज उपलब्ध करुन देण्याचे सांगण्यात आले. परंतु बॅकाकडे कर्ज मागण्यासाठी गेलेल्या बेरोजगारांना आधी गहाण ठेवा नंतर कर्ज घ्या असा सल्ला बॅकांनी दिला. सरकारच्या योजना चांगल्या असतात पण त्याच योजनांचा लाभ गरजूंना देण्यासाठी विविध कारणे सांगून त्यांना त्रास दिला जातो.

गेल्या दोन वर्षापासून जगाला कोरानाच्या विळख्याने ग्रासले आहे. जगातील प्रत्येकच देशाचे आर्थिक तसेच मानसिक नुकसान झालेले प्रचंड मानवहानी झालेली आहे. कोरोनापासून स्वत:ला वाचवून ठेवायचे असेल तर घराबाहेर निघू नका असे आव्हान देखील सरकारने केलेले आहे. परंतु घरात राहून फक्त गर्भश्रीमंत लोकं जगू शकतील त्या जणसामान्यांच काय हा प्रश्न पडलेला आहे. व्यक्ती घराबाहेर निघाल्याशिवाय त्याच्या पोटाची खळगी भरुच शकत नाही. अनेक लोकांचे आर्थिक नुकसान झालेले आहे. अनेक उद्योगधंदे बंद पडलेले आहे आणि यातूनच बेरोजगारीची समस्या निर्माण झालेली आहे.

बेराजगारीचे परिणाम

१) कौटुंबिक कलह — शहरामध्ये अनेक जण बेरोजगार असल्यामुळे अनेक कुटुंबात सततचा कलह सुरु असतो. कमवता एक आणि खाणारे अनेक यामुळे कुटुंब चालवण्यावर प्रचंड ताण पडल्यामुळे घरातील वातावरण सदैव निराशेत असते.

२) गुन्हेगारी :— बेरोजगारीमुळे कुटुंबात सतत कलह होत असतो व अशा प्रसंगी नको तो व्यवयास करण्याची प्रवृत्ती निर्माण होत असते. जुगार खेळणे, चोरी करणे इ. यामुळे व्यक्ती गुन्हेगारीकडे वळतो.

३) व्यसनाधिनता :— बेरोजगार व्यक्तींना निराशेतून दारु पिणे, गांजा पिणे, अफू खाणे, वेश्यागमन करणे यासारखी अनेक घातक प्रकारची व्यसने लागत असतात.

Scanned with OKEN Scanner

४) बेशिस्तपणा :— बेरोजगारीमुळे बेशिस्तपणा, गुंडगिरी किंवा अनैतिक वर्तन करणाऱ्यांमध्ये वाढ होते.

५) भष्ट्राचाराला प्रोत्साहन :— बेरोजगार व्यक्ती भ्रष्टाचाराला जवळ करते. लाचलुचपत करुन पोट भरण्याची प्रवृत्ती वाढत असते.

६) वेश्यावृत्ती :— शहरातील बेरोजगारी ही वेश्यावृत्तीच्या वाढीस पोषक ठरते. पिता किंवा भावास नोकरी व्यवसाय नसेल तर नाखुशीने अनेक स्त्रियांवर हा व्यवसाय करण्याची वेळ येत असते.

७) कार्यक्षमतेत घट :— बेरोजगार व्यक्ती स्वत:च्या व कुटुंबातील लोकांच्या आवश्यक गरजा पूर्ण करु शकत नाही. घसरलेले राहनीमान व निकृष्ट आरोग्य यामुळे अशा व्यक्तींची कार्यक्षमता कमी होते.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशाधन हे दुय्यम तथ्य संकलन पध्दतीवर आधारित आहे. यामध्ये इंटरनेट, वर्तमानपत्रे आणि मासिकांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. हे संशोधन पुढील पिढीला महत्वाचे ठरेल या दृष्टीने हे संशोधन करण्यात आलेले आहे.

सारांश

अश्याप्रकारे बेरोजगारीचे कारण एकीकडे अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ व दुसरीकडे त्यामानाने उद्योगधंदे न वाढणे भारतात माागासलेली शेती व अविकसीत उद्योगधंदे यामुळे अनेक लोक पूर्णपणे बेकार झालेले आहेत भारताच्या पंचवार्षिक योजना पुर्णपणे यशस्वी झालेल्या नाही. स्वातंत्र्यानंतर भारतात बेरोजगारीत सतत वाढच होत गेलेली दिसते.

देशातील बेरोजगारीची समस्या कमी करण्यासाठी शासनाने काही योजना सुरु केल्या आहेत जर या योजनांची माहिती जनसामान्यांपर्यंत योग्य पध्दतीने पोहोचली तर देशातील बेरोजगारीची समस्या कमी करण्यात फार मदत होईल. आज आपल्या देशात स्वत:चा व्यवसाय सुरु करण्यासाठी शासनाकडून बिझनेस लोन दिले जाते याचा उपयोग करायला हवे. शिवाय शिक्षण पध्दतीत देखील सुधार करावयास हवा. लोकसंख्या नियंत्रणाविषयीची माहीती प्रत्यक्षात शाळा कॉलेजमधून शिकवायला हवी. त्याबरोबर आरक्षण लवकरात लवकर कमी करावे जेणेकरुन सरकारी नोकरीमध्ये सर्वांना समान संधी मिळून बेरोजगारी कमी होण्यास मदत होईल.

संदर्भ ग्रंथसुची :—

https://www.orfonline.org
वाढत्या बेरोजगारीचे गंभीर आव्हान
https://www.researchgate.net
Untiled – ResearchGate
https://www.lokmat.com
Jan 12 2017 Lokmat.

Scanned with OKEN Scanner

हुंडाप्रथा: कारणे व उपाययोजना

प्रा. शोभा पाडूरंग ताजणे, राम गणेश गडकरी कला वाणिज्य महाविद्यालय, सावनेर

प्रस्तावना :भारतीय समाजात हुंडयाच्या वाईट प्रथेतून उद्‌भवलेल्या समास्यामध्ये हुडबळीच्या समस्येचा निर्देश करणे आवश्यक आहे. पाश्चिमात्य देशात ही समस्या नाही. कारण त्या समाजात वधुमुल्याचे प्रचलन नाही. युवक–युवती प्रेमाराधनातून परस्परांना पसंत करतात आणि विवाह संपन्न होतो. भारतात अद्यापही जातीप्रथा, अंतर्विवाहपध्दती, मातापित्यांनी ठरविलेल्या विवाहाचे प्रमाण महत्तम आहे. यामुळे हुडा पध्दती पक्की झाली आहे. आणि त्या अनुषगाने हुडाबळीचे प्रमाण वाढले आहे. वास्तविक पाहता विवाह मंगल संस्कार आहे. कुटुंबिय, नातेवाईक, पुरोहित, इष्टमित्र आणि अग्नीलासाक्ष ठेवून विवाह पार पाडला जातो. अशा पवित्र विधिविधानाच्या मान्यतेतून युवक–युवती पती–पत्नी होतात. विवाहोत्तर जीवनात परस्पराशी तडजोड करतात. भावी जीवनाची मधूर स्वप्ने रंगवितात. परंतु कुटूबातील असतुष्ट धनलोभी वधूपित्याकडून जास्तीत जास्त पैसा कसा मिळवता येईल यासाठी नववधूला माध्यम बनवितात. अशी मंडळी विवाहाचे वेळीच असंतुष्ट असतात. कारण त्याना अपेक्षित पैसा मिळालेला नाही. असे त्याचे विचार असतात आणि दुसरे म्हणजे विवाह झाल्यानंतर त्यांना पैशाची हाव वाटत सुटते. १) मुलाला उच्च शिक्षण घ्यावयाचे आहे. २) नवीन व्यवसाय सुरू करावयाचा आहे. ३) जुन्या व्यवसायात भर टाकावयाची आहे. ४) घर/प्लॉट खरेदी करावयाचा आहे, अशा अनेक कारणाच्या पूर्तीसाठी नववधूला माहेराहून पैसा आणण्याचा आग्रह करतात. यामध्ये सासू–सासरे, दिर, पती व प्रसंगी नणंदेचा समावेश असतो. जेव्हा ती नववधू मागणीची पूर्तता करण्यास सक्षम नसते. तेव्हा तिचा अनन्वीत प्रकारे छळ केला जातो. याचे शेवटच टोक म्हणजे तिला जाळले जाते.

हुंडाबळी घटनेतील टप्पे :–अ) विवाहानंतर नववधू पतीगृही येते, तेव्हा आरंभी तिचे कोड कौतुक केले जाते आणि याच काळात हुंडा कमी दिल्याबाबत असतोष जाहीर केला जातो. यात महिलाची भूमिका (सासू वगैरे) महत्वाची असते.ब) दुसऱ्या अवस्थेत तिला पैसे मागण्यासंबधी तगादा लावला जातो. पत्र, फोन करून पैसा पाहिजे हे केलं नाहीतर प्रत्यक्षात जाऊन ये!क) तिसऱ्या अवस्थेत वरपक्षाच्या लोकांनी धनलालसा वाढत जाते. ते पुन:पुन्हा पैशाची मागणी करतात आणि तेव्हा मागण्यांची पूर्तता होत नाही तेव्हा नववधूला अनन्यप्रकारे छळतात. शारीरिक, मानसिकरित्या भयकर त्रास दिला जातो. उपाशी ठेवणे, शिव्याशाप देणे, मारणे असे कुर प्रकार चालतात.ड) जेव्हा हा त्रास पराकोटीला पोहोचतो आणि यावेळी नववधू पैसा आणण्यासंबधी प्रतिसाद देत नाही. सर्वसहन करते. हे पाहून तिला जाळण्याची योजना तयार केली जाते आणि त्याप्रमाणे जाळले जाते.

हुंडयाचा अर्थ :–'विवाहप्रसंगी वधूने वरगृही आपल्यासमावेत नेलेल्या देणग्या, पैसा, वस्तू आणि मालमत्तेचे अधिकार म्हणजे हुडा होय''. मॅक्सरॉडीनच्या मते, ''हुडा म्हणजे विवाहाच्या वेळी वराला त्याच्या पत्नीकडून किंवा तिच्या नातलगाकडून मिळणारी मालमत्ता होय.'' १९६१ च्या हुडाप्रतिबंधक कायद्यानुसार, ''हुडा म्हणजे कोणत्याही एका पक्षाने लग्नापूर्वी वा लग्नानंतर विवाहाची एक शर्त म्हणून दिलेली किंवा देण्याचे मान्य केलेली कोणतीही मालमत्ता व मौल्यवान वस्तू होय.'

हुंडयाची कारणे :–हुडा प्रथेचे प्रचलन आणि ती प्रथा सतत टिकवून राहण्यासाठी कोणती कारणे जबाबदार आहेत त्यांचा मागोवा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

१) धार्मिक अधिष्ठान :–वराला खुष करण्यासाठी आणि आपल्या मुलीचे भवितव्य सुखाचे राहावे म्हणून सासरच्या लोकांना काही तरी वस्तू मुलीच्या माहेराकडून देण्याची प्रथा मागणी प्राचीन काळापासून सुरू झाली आहे. तिचा सर्वसमाजाने अंगीकार केला आहे. हुडा देणे परंपरेने चालत येण्याला धार्मिक अधिष्ठान असून हुडा हे दान मानले गेले, अशी सर्वसामान्य लोकाची समजूत झाल्याने ही प्रथा अद्याप सुरूच आहे.

२) अंतर्विवाह नियम :–स्वत:च्या जातीतच विवाह करण्याची सक्ती परंपरेने चालू आहे. ही सक्ती धर्माचा आधार म्हणून केली जाते. बाहेरच्या जातीत मुलगी देण्यास धर्माचा विरोध, अज्ञान या कारणामळे जातीअंतर्गत विवाहाचा नियम काटेकोरपणे पाळला जात असल्याने हुडयाला अधिक महत्व प्राप्त झाले आहे.

३) मुलीची कुरूपता :–समाजात सगळयाच मुली दिसायला सुंदर नसतात. अनेक मुलींच्या नशिबात कुरूपता आलेली असते. त्याना बहुतेक करून कोणीही पसंत करत नाही अशा परिस्थितीत जास्ती जास्त हुंडा देऊन कोणाच्या तरी स्वाधीन करण्याची आई–वडिलांची तीव्र इच्छा असते. ही इच्छापूर्ती व्हावी म्हणून हुंडा द्यावा लागतो.

४) विवाहाची अनिवार्यता :–समाजात स्त्रियांसाठी संसार माध्यमातून विवाह अनिवार्य करण्याची प्रथा जसजशी रूढ होऊ लागली: तसतशी हुंडयाची तीव्रता वाढू लागली. स्त्रियांसाठी विवाह हा एकच संस्कार अनिवार्य ठरविल्यामुळे तिच्या आयुष्याला मर्यादा आली. लग्न केले नाही तर पाप लागते, मुलींच्या शिलाचा प्रश्न, या भीतीमुळे तिला कुठल्याही परिस्थितीत विवाहबंधनात अडकवून टाकण्याची प्रथा रूढझाली.

५) अनुलोम–प्रतिलोम विवाह :–अनुलोम विवाहाच्या नियमानुसार वरच्या जातीच्या पुरूषाने कनिष्ठ जातीच्या स्त्रीयाबरोबर विवाह करण्याची व कनिष्ठ जातीच्या पुरूषाने वरिष्ठ जातीच्या स्त्रीशी विवाह न करण्याची प्रथा जातिव्यवस्थेच्या नियमानुसार आजतागायत पाळली जाते; परंतु अनादी काळापासून चालत आलेली ही धडपड म्हणजे, प्रतिष्ठाप्राप्तीसाठी निम्न स्तरातील पैशाच्या जोरावर कुलीन विवाह घडवून आणीत असत. या प्रथेमुळे निवडीचे क्षेत्र मर्यादित झाले. त्यामुळे वराला जास्त मागणी होऊ लागल्याने हुंडाप्रथा गतिमान झाली.

६) भरपाईचे तत्व :–मुलींसाठी हुडा द्यावा लागतो म्हणून तो वसूल झालाच पाहिजे, यासाठी मुलाचा हुंडा घेतला जातो. मुलींसाठी झालेला खर्च भरून काढण्यासाठी आई–वडिलाचा हा अट्टहास दुसऱ्या मुलीच्या आई–वडिलांना त्रास दायक ठरतो. हे नुकसानभरपाईचे सर्वसामान्य तत्वे सगळे लोकच अंगीकारत असल्यामुळे हुंडयाची व्यापकता वाढली आहे. साप्रत कायद्याने मुलीला तिच्या आई–वडिलांच्या संपतीत वाटा मिळण्याची व्यवस्था असल्याने तो तिला सरळसरळ न देता हुंडयाच्या रूपाने देण्याघेण्याची व्यवस्था दोन्ही पक्षानी मान्य केलेली असल्याने ही प्रथा सतत वाढतच गेली.

७) प्रतिष्ठाप्राप्ती :–जास्त हुडा दिल्याने चागला सधन, विद्याविभूपित आणि देखणा जावई मिळतो हे तद्यत्व लक्षात आल्याने प्रत्येक आई–वडिल पैसा देऊन चागला वर मिळविण्याचा अट्टहास करीत असतात. ही लागण आत्यत गरीब माणसापर्यंत जाऊन पोहोचल्यामुळे हुडाप्रथा अधिक प्रमाणात रूढझाली आहे.

८) नव्या संसाराची उभारणी :—लग्न झाल्यानंतर मुलीला कतच्या संसारात काहीही कमी पडू नये म्हणून रोकड, वस्तु, कपडेलत्ते, एवढेच नाही तर गृहोपयोगी वस्तू देण्याची प्रथा रूढझाली आहे. देणारे व घेणारेही याबाबतीत समाधन मानत असल्यामुळे आणि समाजात प्रतिष्ठा प्राप्त होत असल्यामुळे हुंडा ही प्रथा गतिमान झाली आहे.

९) सामाजिक प्रथा :—हुंडा हिंदु समाजाची परंपरागत प्रथा आहे. हिंदु विवाहात विधी आहे. त्यामध्ये यथाशक्ती मुलीच्या उपयोगी वस्तू देतात. कालांतराने या धार्मिक प्रथेचे रूपांतर हुंडा पध्दतीत झाले. प्राचीन वाङमयात विवाहात वधूस संपत्ती देणे मान्य होते. मुलगी आई–वडिलाचे घर सोडताना आर्थिक साहाय्य करावे. परंतु त्या संपत्ती वर मुलीचे, मुलीच्या आई – वडिलाचे घर नियंत्रण असते. मुलीच्या उपयोगासाठी, सुरक्षिततेसाठी दिलेली रक्कम आज शोषणाचे हत्यार झाले आहे.

हुंडा निर्मूलनाचे उपाय :—हुंडापध्दती ही भारतीय समाजाला लागलेला कलंक आहे. यासदर्भात म. गांधीजी म्हणतात. ''हुंडा घेणारी व्यक्ती स्त्रीचा अपमान करते, अशा व्यक्तींना प्रसंगी समाजाबाहेर काढले पाहिजे.''

१) विविध आंदोलने :—हुंडा प्रथा निर्मुलनासाठी काही सुमाजसुधारकानी सुशिक्षित विचारवंतानी वैचारिक पातळीवरून आंदोलने घडवून आणली. साहित्यिकांनी हुडयांच्या समस्येवर नाटके कादंबऱ्या लिहिल्या. काही सेवाभावाची संस्था, समाजसुधारक यांनी बिनहुंडयाचे विवाह घडवून आणले.

२) हुंडाप्रतिबंधक कायदा :—हुंडा प्रथा निर्मुलनासाठी नवीन कायदे होणे गरजेचे आहे. हुंडा देणारा–घेणारा दोघेही गुन्हेगार मानून त्यांना शिक्षा दिली जावी. हुंडा घेणाऱ्यावर दंड आकारला जावा दडाची रक्कम जास्त असावी.

३) विविध संघटना उभ्या कराव्यात :—हुंडाविरोधी संघटना प्रत्येक गावात, शहरात व्हायला पाहिजे. या संघटनेने हुंडा देणाऱ्या व घेणाऱ्या तसेच छळवाद करणाऱ्या व्यक्तीचा निषेध केला पाहिजे. या संघटनेने अनेक लोकांना सामील करून घ्यावे. स्त्रीचा छळवाद करणाऱ्या व्यक्तीच्या नावे पोलीसांना कळवावीत. मुंबई, पुणे, दिल्ली, शहरात अशा सेवाभावी संघटना निर्माण झाल्या आहेत.

४) लोकजागृती :—हुंडाप्रश्नी लोकांत जागृती करावी यासाठी शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे. हुडा घेणे पाप हे, तो एक नैतिक गुन्हा आहे. हे लोकांना समजावले पाहिजे शिक्षणामुळे ती स्वावलंबी होईल. तिच्यावर पतीची स्वामित्व गाजविण्याची भावना कमी होईल आणि तिला अनुरूप असा जीवनसाथी मिळेल.

५) आत्मविश्वास :—हुंडा देणार नाही आणि घेणार नाही, अशा शपथा तरूण मुला मुलींना घ्याव्यात. असा आत्मविश्वास कृतीत आणावा.

६) आतरंजातीय विवाहास प्रोयत्साहन :—आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन मिळाले तर वधू–वर निवडीचे क्षेत्र विस्तृत होईल. हुंडयाचे प्रमाण कमी होईल.

७) पैशापेक्षा गुणाला महत्व द्यावे :—विवाहामध्ये मुलांनी हुंडयाची अपेक्षा करू नये मुलीच्या गुणाला चारित्र्याला महत्व द्यावे. तरूणांनी भौतिक सुखाना महत्व देऊ नये.

८) स्त्री–मुक्ती लढा :—भारतात सध्या पुरूषांच्या बरोबरीने हक्क मिळावेत, स्त्रियाच्या समस्या दूर व्हाव्यात, तिची प्रतिष्ठा जोपासली पाहिजे. यासाठी स्त्री मुक्ती चळवळ सुरू झाली आहे. पत्नीने पतीला परमेश्वर मानण्याऐवजी आपला जीवनसाथी मानावे दोघांनीही संसारात परस्परांशी सुसंवाद साधावा, यातच संसाराचे खरे सुख सामावले आहे.

९) जीवनसाथीची निवड करण्याचे स्वातंत्र :—जीवनसाथीची निवड करण्याबाबत युवक–युवतींना कुटूंबातून स्वातंत्र मिळाले आणि प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष कोणत्याही प्रकारे हुडा न घेण्याची प्रतिज्ञा त्यांनी पूर्ण केली तर हुडा पध्दतीचे अस्तित्व समाप्त होऊ शकते.

१०) प्रेम विवाहाला मान्यता :—कोणत्याही प्रकारे हुंडा घेणार नाही किंवा देणार नाही या एकाच अटीवर होणाऱ्या प्रेमविवाहांना मान्यता देणे हा हुंडा पध्दती समाप्त करण्याचा एक मार्ग आहे.

११) स्त्री शिक्षणाचा प्रसार :—स्त्री शिक्षणाच्या प्रसारातून मुलींमध्ये स्वाभिमान वाढू शकतो. हुंडा पध्दती ही स्त्री जातीवरचा अन्याय आहे अणि त्याचा प्रतिकार केला पाहिजे असे स्वाभिमानी स्त्री उघडपणे म्हणजे कोणाच्याही रागालोभाची पर्वा न करता म्हणू शकते.अशा प्रकारे हुंडा प्रथेचे निर्मूलन करता येईल.

समारोप:—भारतात हिंदु समाजाप्रमाणेच जैन, मुस्लीम आदी सताजदेखील हुंडाप्रथेमुळे त्रस्त आहेत. भौतिकवादी तत्वाज्ञानाच्या प्रभावातून हुंडापध्दतीचे प्रस्थ अलीकडच्या काळात वाढले असल्याचे दिसून येते. असे असले तरीही भारतात हुंडापध्दतीचे अस्तित्व प्राचीन काळापासून आहे. धर्मग्रंथातील देवदेवतांच्या विवाहवर्णनात वधुपित्यान वधूंसोबत दिलेल्या मौल्यवान भेटवस्तू उल्लेख असल्याचे दिसून येते. मध्ययुगापर्यंत हुंडापध्दतीला विवाहसंबंधासाठीचा आवश्यक घटक असे स्वरूप प्राप्त झाले. प्रारंभी हुंडापध्दतीचे प्रस्थ राजे, सरदार, सावकार यासारख्या श्रीमंतवर्ग आणि उच्च जातींच्या समूह हयांच्यापुरतेच मर्यादित होते. सद्यकाळात मात्र सर्वच जाती व वर्गगटांमध्ये हुंडा देण्या–घेण्याबाबत एक प्रकारची चढोओढ सुरू असल्याचे सर्वत्र दिसून येते.

'जो हया हुंडाबळीसाठी जबाबदार असेल, त्याला कमीत कमी सात वर्षे आणि जास्तीत जास्त आजन्म कारावासाची तरतूद हया कलमात आहे.'' कायद्याने हुंडाबळीसाठी शिक्षेची तरतुद असली तरी लोकांच्या सहभागाशिवाय कोणताही कायदा परिणामकारक ठरत नाही. म्हणून लोकजागृतीची गरज असते. दूसरे म्हणजे हुंडाबळीसाठी प्रतिबंधकात्मक उपाय केले पाहिजे. हुंडयांचे दुष्परिणाम, हुडाबळीचे विदारक चित्र लोकांपुढे रेखाटले पाहिजे. सभा सम्मेलनातून , शाळा महाविदयालयातून यावर चर्चा झाली पाहिजे म्हणजे प्रस्तूत प्रश्न सोडविण्यास मदत होऊ शकेल.

१९७५ नंतर स्त्री मुक्तीदादी चळवळीच्या प्रभावामुळे महाराष्ट्रात स्त्रीवादी जाणीवा समोर ठेवून चळवळीच्या बांधणी केली जात आहे. अनेक स्त्री संघटना या संदर्भात कार्य करीत आहेत. नारी अत्याचार विरोधी मंच, बलात्कार विरोध मिंच आणि इतर संघटनाचे कार्य महत्वाचे आहे. मात्र या सर्व चळवळीमध्ये लोकसहभाग पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ सुची :–

१. *भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या, भा. कि. खडसे, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस मुबई*
२. *भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या, रा.ज. लोटे, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स नागपूर,*
३. *Ahmad Ashhad: 'Child Labour in India' Kalpar publications, Delhi. 2013.*
४. *Dr. Kumar,: 'Social Problem & Welfare' Laxmi Narayan Agrawal Publication, Agra.*
५. *Sarantakos. S., Social Research, Macmillan, London,1998.*

Scanned with OKEN Scanner

THE WORK CARRIED OUT TO IMPROVE ENVIRONMENTAL CONDITION IN INDIA

Mrs.Shobha Tajane

The need for protection & conservation of environment and sustainable use of natural resources is reflected in the constitutional frame work of India and also in the international commitments of India.The constitution under part 4-A (Article 51 Fundamental duties) casts a duty on every citizen of India to protect & improve the natural environment including Forest, lakes, rivers and wildlife and other living creatures. According to constitution, every state government needs to improve and protect our forest and wildlife and other environmental conditions in India. India is located in south Asia it is bounded by Himalayas in Northern side and 3 seas at the southern, eastern & western boundaries. Also it contains many tropical forests with huge biodiversity and wildlife which need to be protected. India is one of the fastest growing countries with growing economy, industry, population and modernization, it is using it resources to a very high level. With this usage of sources India is also proving to be a major pollution cause. Which is affecting public health, environment, and biodiversity. Indians holy rivers which are one of the most respected things in Indian culture and Hindu culture also getting affected due to pollution and other natural due to pollution and other natural causes and ant environment action. To keep the balance between development and environment, India has planned several programs and activities which are carried out or are carrying out presently. In long run of future these, activities may prove useful and will succeed in their objectives.

(Key words-protection ,balance, pollution, protect etc)

Scanned with OKEN Scanner

ISBN-978-81-946103-3-5
Vollume-01 , Issue-01,June-2020

EDITED BOOK
On
Social Problems, Issues and Challenges in 21St Century

Sankalp Publications
And Books Distributors

Editor
Mr.Prashant Dhenge
Director
Sankalp Publication
Nagpur
Contact us- 8600848950
E-Mail - sankalppublications@gmail.com

Scanned with OKEN Scanner

 ISBN-978-81-946103-3-5

Theoretical Perspectives of Research in Sociology

Mrs.Shobha Tajane

Introduction

Karl Marx draws his ideas from the Hegel's idealism. But at the same time, he is not affiliated to the Hegelian idealism. While Hegel gave supremacy to ideas. Karl Marx gave supremacy to matters. Therefore critics of Marx often refer Marx as Materialist.

Three important theories of Marx

1) Historical Materialism
2) Class and class conflict
3) Theory of Alienation

However the ideology of Karl Marx is called as communism which is described as radical version. According to Karl Marx, history of society is the history of series of different stages where each stage determined by particular mode of production or process of production. Each stage contains the seeds of its own destruction. Thus the history of hitherto societies is the history of class struggle. Each stage determined by particular mode of production i.e. material things or economic condition. It is historical because every society is made up of series of stages. Thus from the historic time the economic condition or material condition determines the existence and destruction of each stage. Thus, this theory is called as historical materialism.

1) Class conflict

According to Karl Marx, a theory as class and class conflict, class is not determined by occupation.

Conceptual framework and steps in construction of sociological theory

Social thoughts help to find out the social problems but also provide the social solution according to the particular social environment and social condition. Social thoughts tend to find out the factors behind the birth and growth of the social problem. Thus, the eradication of the problem can be possible. For uprooting the social problems from the root the reasons behind the birth and growth need to be known.

Social Thoughts follow the low of place and time of birth and growth of the social problem. It is very important to find out the conceptual causal relationship between cause and effects of the birth and growth of social problem.

Social thoughts provide ways of further sociological research in particular social area. The ideas concepts and set of concepts gave the way toward for the further exploration in social areas.

Scanned with OKEN Scanner

 ISBN-978-81-946103-3-5

What is conceptual framework?

Conceptual framework is the structural backing to the sociology theory. The conceptual framework provides the scope and limitation for the sociological theory.

Every sociological theory must be within the conceptual framework provided to its. It limits the scope of the sociological theory and standardizes the theory. The conceptual framework prevents the theory from becoming more generalized and abstract.

Following main stages are involved in the research

1) Selecting the Research Design

Research design are the methods framework for the conducting the research. There are four types the research design – exploration disruptive, diagnostic and experiment

2) Selecting the sampling Techniques

This stage involve the selecting the scrupling technique for the purpose of collecting the samples. For example random sampling, probability sample.

3) Data Collection

This stage involves the actual data collection from the field by means of various data collection techniques such as interlined, storage, questions etc.

4) Data analysis and interpretation.

The collected data is then analyse and internet in order to draw the conclusion. Various tools are used for the data analysis and interpretation such as computer software.

5) Testing the hypothesis

This stage involves the testing of hypothesis formulated in fourth step with the interpreted data to check whether the assumptions are true or false.

Step in construction of sociological theory

1) Identification of problem

This is the first stage in construction of sociological theory. The problem is identified for the purpose of finding the solution under the limitations of the conceptual framework.

2) Review of Literature

Scanned with OKEN Scanner

 ISBN-978-81-946103-3-5

Review of literature is studying the previous work in particular area and the area in which we are going to develop the theory. To indentify whether the theory is the study of existing theory or it is the extension of the existing theory.

3) Formulation of the objectives

This stage involves the formulation of objectives that is the formation of the questions whose answers the sociological theory is going to answer.

4) Formulation of the hypothesis

Hypothesis is the assumptions that the thinkers need to formulate in order to carry research in specific direction.

6) Proving the conclusion, suggestions and recommendations

This step involve the drawing the conclusion from the collected analyses and interpreted data. The conclusion must answer the objectives formwated in 3rd steps,thus more are the steps that we need to be follow while construction are sociological theory.

Social Thoughts

Social thoughts are the ideas, concepts or the set of concepts about the social problem and the solution for that social problem in contemporary social scenario. Thus social thought are the ideas of one or more thinkers about the social problem.

Meaning of social thought- The social thoughts are the philosophical and intellectual ideas or concepts of a person or group of persons regarding a particular time and place and about the growth and development and decay of the human society. Social thoughts are current social thinking about the structure and function of the human society.

Nature of social thoughts

Social thoughts are only abstract ideas of the philosopher, thinkers or scholar about a particular social problem and its causal relationship.

According the Aristotle, Man is a social animal; it means that humans tend to live in a society. Whenever there is a collection of humans, it is called society. Certain problems are associated with every society. Thus, the study of the social problems arises in the society on a particular time and on a particular place and providing the solution sustainable to particular social environment is called as social thoughts.

Importance of social thoughts

Scanned with OKEN Scanner

 ISBN-978-81-946103-3-5

. 1) Social thoughts help in finding out the social problem. Hitherto unexposed social problems which exists in a society tend to grow within the society like termite. Thus social thought helps in finding out the social problem.

2) Social thoughts help in finding out the solutions to the social problem sociological thinkers n

References

. Bryman, Alan, Quality and Quantity in Social Research, Unwin Hyman, London, 1988.

3. Hughes, John., The Philosophy of Social Research, Longman, London, 1987.

4. D.A.de Vaus, Surveys in Social research, George Relen and Unwin, London, 1986.

5. Bose, Pradip Kumar, Research Methodology, ICSSR, New Delhi.

6. Madge, John., The Origins of Scientific Research, Tavistock, London,1970.

7. Punch, Keith, Introduction to Social Research, Sage Publications, New Delhi, 1986.

8. Srinivas, M.N. and A.M. Shah, Field Worker and the Field, Oxford University press, New Delh, 1979.

Scanned with OKEN Scanner

Edited Book
ISBN-978-81-946103-9-7

Advance Research Methodology and Innovations

Editor
Mr.Prashant L.Dhenge

Scanned with OKEN Scanner

Edited Book
ISBN-978-81-946103-9-7

ग्रामीण भागातील महिलांच्या विकासात स्वयंसहाय्यता गटाचे योगदान : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रा. शोभा पांडुरंग ताजने

प्रस्तावना :–

देशाला स्वातंत्र्य मिळवुन साठ वर्षपेक्षा जास्त वर्ष झाली असली तरी, आजही महिलांना ३३ टक्के आरक्षण असावे की नसावे याबाबत देशाच्या राजकीय पक्षात एक वाक्यता नाही महिलांचे राजकीय स्थानही पक्के नाही आणि आर्थिक स्थानही पक्के नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांचे सबलीकरण झाले नाही कारण सबली करणाचे मूळ आर्थिक असते. आर्थिक सुबत्तेबाबत महिला वर्ग उपेक्षित आहे. म्हणून महिलांना आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी बनवून, महिलांचे समाजातील स्थान पक्के करण्यासाठी स्वयं सहाय्यता बचत गटाची महत्वपूर्ण भूमिका राहिली आहे. भारताची संस्कृती ही मानव जातीची उपज, मानवी भाषेचे जन्मस्थळ, इतिहासाची जननी, पुराणातील गोष्टींची आजी आणि प्रथा–परंपरांची पडआजी म्हटल्या जाते. मानवी इतिहासातील सर्वाधिक मौल्यवान आणि सर्वाधिक शिक्षणायोग्य साधन–सामग्रीचा खजाना केवळ भारतात उपलब्ध आहे. असे विचारवंतांचे मत आहे. अशा प्राचिनतम संस्कृती असलेला भारतीय समाज हा विविधतेने नटलेला आहे. येथे सर्व जाती, धर्माचे, बोलीभाषेचे, आचार–विचारांचे व विभिन्न कला संस्कृती असलेले लोक बघावयास मिळतात.

भारतीय समाजातील एकाच राज्यात भिन्न–भिन्न संस्कृती, बोलीभाषेनुसार भिन्नता आढळून येते. भारतीय समाजात धार्मिक भिन्नता एकत्र नांदतात. इथे हिंदू, मुस्लीम, शीख, जैन, खिश्चन, बौध्द, वेगळ्या जाती–पंथाचे लोक एकत्र राहतात. भिन्नतेमूळे समाजात एकता व असमानता अशा परस्पर भिन्न बाबी एकत्र बघावयास मिळतात. असमानतेतून निमार्ण होणारी विषमता देखील तितक्याच प्रखरपणे आढळून येते. म्हणूनच समाजशास्त्रात भारतीय समाजाच्या अभ्यासाचे खूप महत्व आहे.

भारतीय समाज संरचनेच्या व्यवस्थेच्या बाबतीतील अभ्यास समाजशास्त्रीय सिध्दांतावर मांडणी करतांना येथील जाती, धर्म, पंथ, परंपरा, एकता–असमानता यांचा अभ्यास व्हायलाच पाहिजे याबद्दल कोणत्याही समाजशास्त्रीय विचारवंतामध्ये दुमत नाही. उलट भारतीय समाजाच्या संरचनेचा अभ्यास येथील जातीच्या अभ्यासात दडलेला आहे याबाबत सर्वच विचारवंतामध्ये एकमत आहे.

महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकासाची वाटचाल पाहता स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर हळूहळू का होईना पण गावाचे चित्र बदलत आहे. हा बदल विकासात्मक परिवर्तनाचा आहे. या परिवर्तनाला आशादायी स्वरुप आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही.

देशाच्या विकासासाठी गावाच्या विकासाचे महत्त्व जाणून ग्रामीण विकासातील विविध घटकांच्या विकासाबाबतचे निरिक्षण करीत असतांना प्रकर्शाने दिसून आले की, ग्रामीण विकासात दूरसंचार साधने मोलाची भूमिका आहे. जेव्हा दळणवळण व दूरसंचार संसाधने विकसित असतात तेव्हाच ही ग्रामीण, दुर्गम व अतिदुर्गम क्षेत्रे संपर्काच्या कक्षेत येतात. त्याचबरोबर गावाचा आत्मा असलेली शेती विकसित करुन शेतकऱ्याची स्थिती सुधारावी, ही विकसनशील देशाची गरज आहे.

महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास

Scanned with OKEN Scanner

ISBN-978-81-946103-9-7

भारतीय समाजाच्या विकासाचे चिंतन करतांना ग्राम विकासाशिवाय भारताचा विकास अपूर्ण आहे. म्हणून ग्रामीण विकासाचा पाया घालणे महत्त्वाचे वाटले; याकरीता राजकीय, आर्थिक, सामाजिक व धार्मिक स्वातंत्र्य जोपर्यंत गावापर्यंत पोहचत नाही तोपर्यंत भारताचे स्वातंत्र्य अपूर्ण आहे असे त्यांचे मत होते.

खेडयांकडे चला

भारताचे दर्शन मूठभर शहरांमध्ये नव्हे तर त्यांच्या सात लाख खेडयांमध्ये घडते. खरा भारत खेडयांत वसतो, म्हणूनच गांधीजींनी "खेडयांकडे चला" हा संदेश दिला.

ग्रामराज्य

गांधीजीच्या ग्रामराज्याच्या कल्पनेतील गाव हे स्वायत्त परिपूर्ण आहे. स्वातंत्र्याची सुरुवात तळाकडील घटकापासून म्हणजे खेडेगावापासूनच व्हायला पाहीजे. असे गांधीजींना अभिप्रेत होते. गांधीजींनी स्वयंपूर्ण अशा आदर्श ग्रामरचनेवर जोर देऊन सांगितले की, ग्रामीण भागातील अस्पृश्यता, जातीभेद, दारुबंदी इत्यादी विघातक बाबी नष्ट होऊन त्याएवजी खादीदयोग इतर ग्रामोदयोग, ग्रामीण स्वच्छता, स्त्रियांचा उद्धार, आरोग्य, शिक्षण, राष्ट्रभाषा प्रचार, आर्थिक स्वावलंबन अशाप्रकारे कार्यक्रम हाती घेवून आदर्श ग्रामराज्य स्थापिले जावे. अशी गांधीजींची ग्रामराज्याची कल्पना होती.

पण अजूनही आदर्श ग्रामराज्याची कल्पना प्रत्यक्षात उतरु शकलेली नाही.

बचत ही संकल्पना तशी नवीन नाही. जगात फंड, भिशी अशा वेगवेगळया स्वरुपात बचत चालू होती. दक्षिण अमेरिका व अफ्रिका भागात ROSCA (Rotating Saving and Credit Association) हा बचतीचा प्रकार भिशीशी संबंधित होता. हा प्रकार ग्रामीण बॅकेच्या धर्तीवर विकसित करण्यास सुरुवात झाली आहे. तसेच इंडोनेशियात (GTZ) या जर्मन फंडिंग एजन्सीने हा प्रयोग सर्वप्रथम केला आहे. येथे Self Help Group चा जन्म झाल्याचे आढळते. हळूहळू सर्वत्र स्वयं सहाय्यता गटाचा प्रसार आणि प्रचार झाल्याचे आपणास दिसून येते.

भारतामध्ये स्वयंसहाय्यता गटांची चळवळ 'म्हैसूर रिसेटलमेंट अॅन्ड डेव्हलपमेंट' एजन्सी (मायराडा) या संस्थेने सुरु केली. त्यांनी Credit Management Group निर्माण केले. मायराडच्या माध्यमातून स्वयंसहाय्यता गटाची निर्मिती होत असतांना १९८० च्या दशकात नाबार्डने स्वयंसहाय्यता गटाचे मॉडेल स्वीकारुन ग्रामिण भागात प्रयोग सुरु केले आहेत. विविध क्षेत्रात कायदेशी मान्यता देऊन बचत गटांना चळवहीचा जोमाने प्रारंभ केला. चळवळीत महिलांचा सहभाग वाढत गेल्यामुळे प्रादेशिकदृष्ट्या संदर्भही बदलत गेला. भारतामध्ये आज आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र, राजस्थान, तामिळनाडू, केरळ येथील बचत चळवळीचा नामोलेख सतत केला जात आहे. त्यापैकी तीस लाख बचत गटांनी कर्ज व अनुदानापोटी आठ हजार कोटींची मदत शासनाने केली आहे. यावर्षी दहा हजार कोटी रुपयांपर्यंत मदतीचा आकडा जाईल. विशेष म्हणजे कर्ज परतफेड प्रमाण ९६ टक्के आहे. हे प्रमाण उद्योग शेती कर्जाच्या तुलनेत कौतुकास्पद आहे.

उत्पादकता कमी म्हणून शेतकरी दरिद्री

शेतीचे उत्पादनच कमी होते म्हणून शेतकरी दरिद्री असतो. गरीबी त्याच्या पाचविला पुजलेली असते. म्हणून शेतीची सुधारणा करुन नियोजनपूर्वक शेतकऱ्यांचा विकास हाच दारिद्रयावरचा रामबाण उपाय आहे असे सांगितले होते व त्यादृष्टीकोनातून विविध प्रकल्प हाती घेतले होते. नव—नवीन बियाणे, खतांचा

Scanned with OKEN Scanner

Edited Book
ISBN-978-81-946103-9-7

वापर, पाणीपुरवठयाच्या सोयी, शेतकऱ्यांना स्वस्त दराने पतपुरवठा, शेतमजूर आणि गरीब शेतकऱ्यांना त्यांच्या श्रमाचा योग्य मोबदला, जोडधंदे, शेतमालाची किफायतशिर खरेदी विक्री, उत्तम जनावरांची पैदास, शेती प्रदर्शन, नवीन संशोधन अशा विविध प्रयोगांना त्यांनी प्राधान्य दिले. तसेच सावकरांमार्फत होणारी शेतकऱ्यांची कर्ज वसुली संदर्भात वटहुकूम काढून अधिक मोडत काढली. तसेच त्यांनी शेतीला पाणीपुरवठयासाठी जलाशय, लहान मोठे तलाव, विहीरी, कालव्यांची सोय केलेली होती.

स्वयंसहाय्यता बचत गट एक अनौपचारिक गट :

देशातील लाखो महिलांच्या आर्थिक सक्षमतेसाठी आणि त्यांचे भविष्य उज्वल करण्याचे महत्वपूर्ण कार्य बचतगटाच्या रुपाने सुरु आहे. या बचत गटाची सुरुवात मागास समजल्या जाणाऱ्या बांगलादेशात झाली आहे हे आश्चर्यकारक तसेच धक्कादायक आहे.

बांगलादेशाची राजधानी ढाक्का शहरातील चित्तगाव विद्यापिठाजवळ ''जोबारा'' या गावाची गरीब व भूमीहीनांचे गाव म्हणून ओळख होती. परंतू ते आता 'बचत गटाचे जन्मगाव' म्हणून साऱ्या जगाला परिचित झाले आहे. एवढा अमूलाग्र बदल बचत गटाने केला आहे. या गावातील प्रत्येक कुटुंबाभोवती सावकाराचा पाश आवळला होता. कारण बॅंका त्या व्यवसायासाठी कर्ज देत नव्हत्या. अशा विचित्र अवस्थेत असलेल्या लोकांना आर्थिक मदत मिळाली तर त्यांचे घर चालणार होते. चित्तगाव विद्यापिठाचे अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक, बांगलादेश ग्रामीण बॅंकेचे प्रणेते प्रा. डॉ. महमंद युनूस यांनी माघार न घेता पाठपुरावा सुरुच ठेवला. शेवटी १९७६ मध्ये बॅंक सुरु करण्यासाठी बॅंक अधिकाऱ्यांचे मन वळविण्यात ते यशस्वी झाले. अशा रितीने डॉ. महंमद युनूस यांनी स्वयंसहाय्यता गटाची सुरुवात करुन चित्तगाव विद्यापीठ परिसरातील गरीब कुटुंबियांचा आर्थिक प्रश्न धसास लावण्यासाठी पुढाकार घेतला.

महिला बचत गट स्थापल्यामुळे ग्रामीण भागातील महिलांना आत्मसन्मान मिळाला आहे. बचत गट स्थापल्यामुळे बचतीच्या सवयी बरोबरच स्वयंरोजगार करण्याची प्रेरण महिलांना मिळाला आहे. चूल आणि मूल इतकेच विश्व असणाऱ्या ग्रामीण महिला आज बचत गटाच्या माध्यमातून बाहय जगाच्या संपर्कात आल्या आहे. आज महिलांनी अनेक उद्योग–व्यवसाय बचत गटाच्या माध्यमातून उभारले आहेत. त्यांनी तयार केलेल्या उत्पादनाला बाजारपेठ मिळावी म्हणून शासन ही प्रयत्नशील आहे. 'महालक्ष्मी सरस' ही सारखे प्रदर्शन भरवून महिला कारागिरांच्या महिला बचत गटांच्या विविध उत्पादनाला बाजारपेठ मिळत आहे.

भारतात स्वयंसेवी संस्थाने बचत गटात फार मोठे योगदान आहे. दक्षिण 'सधन' 'धनफाउंडेशन', 'आरसा' या संस्था बचत गटाचे काम करतात. भारतामध्ये १९९८–९९ च्या अंदाजपत्रकात स्वयंसहाय्यता गटावर भर देऊन तरतूद करण्यात आलेली आहे. तसेच बचत गटाच्या अभ्यासाला विद्यापीठ पातळीवर मान्यता देत अभ्यासक्रम सुरु केले आहेत. म्हणून एकूनच लोकचळवळीत बचतगटांचे महत्व वाढत आहे. भारतामध्ये मिनी सहकार म्हणून बचतगट चळवळ लोकांवत आहे. भारतामध्ये स्वयंसहाय्यता गटाची वाटचाल मंद गतीने परंतू यशस्वीरित्या सुरु आहे. भारतामध्ये बचतगट चळवळीमध्ये व्यापारी बॅंका, प्रादेशिक ग्रामीण बॅंका सहकारी बॅंका द्वारे कर्जपुरवठा मोठा प्रमाणावर होत आहे. स्वयंसहाय्यता गटाची अंमलबजावणी

Scanned with OKEN Scanner

ISBN-978-81-946103-9-7

वापर, पाणीपुरवठयाच्या सोयी, शेतकऱ्यांना स्वस्त दराने पतपुरवठा, शेतमजूर आणि गरीब शेतकऱ्यांना त्यांच्या श्रमाचा योग्य मोबदला, जोडधंदे, शेतमालाची किफायतशिर खरेदी विक्री, उत्तम जनावरांची पैदास, शेती प्रदर्शन, नवीन संशोधन अशा विविध प्रयोगांना त्यांनी प्राधान्य दिले. तसेच सावकरांमार्फत होणारी शेतकऱ्यांची कर्ज वसुली संदर्भात वटहुकूम काढून अधिक मोडत काढली. तसेच त्यांनी शेतीला पाणीपुरवठयासाठी जलाशय, लहान मोठे तलाव, विहीरी, कालव्यांची सोय केलेली होती.

स्वयंसहाय्यता बचत गट एक अनौपचारिक गट :

देशातील लाखो महिलांच्या आर्थिक सक्षमतेसाठी आणि त्यांचे भविष्य उज्वल करण्याचे महत्वपूर्ण कार्य बचतगटाच्या रुपाने सुरु आहे. या बचत गटाची सुरुवात मागास समजल्या जाणाऱ्या बांगलादेशात झाली आहे हे आश्चर्यकारक तसेच धक्कादायक आहे.

बांगलादेशाची राजधानी ढाक्का शहरातील चित्तगाव विद्यापिठाजवळ ''जोबारा'' या गावाची गरीब व भूमीहीनांचे गाव म्हणून ओळख होती. परंतू ते आता 'बचत गटाचे जन्मगाव' म्हणून साऱ्या जगाला परिचित झाले आहे. एवढा अमूलाग्र बदल बचत गटाने केला आहे. या गावातील प्रत्येक कुटुंबाभोवती सावकाराचा पाश आवळला होता. कारण बॅंका त्या व्यवसायासाठी कर्ज देत नव्हत्या. अशा विचित्र अवस्थेत असलेल्या लोकांना आर्थिक मदत मिळाली तर त्यांचे घर चालणार होते. चित्तगाव विद्यापिठाचे अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक, बांगलादेश ग्रामीण बॅंकेचे प्रणेते प्रा. डॉ. महमंद युनूस यांनी माघार न घेता पाठपुरावा सुरुच ठेवला. शेवटी १९७६ मध्ये बॅंक सुरु करण्यासाठी बॅंक अधिकाऱ्यांचे मन वळविण्यात ते यशस्वी झाले. अशा रितीने डॉ. महंमद युनूस यांनी स्वयंसहाय्यता गटाची सुरुवात करुन चित्तगाव विद्यापीठ परिसरातील गरीब कुटुंबियांचा आर्थिक प्रश्न धसास लावण्यासाठी पुढाकार घेतला.

महिला बचत गट स्थापल्यामुळे ग्रामीण भागातील महिलांना आत्मसन्मान मिळाला आहे. बचत गट स्थापल्यामुळे बचतीच्या सवयी बरोबरच स्वयंरोजगार करण्याची प्रेरण महिलांना मिळाला आहे. चूल आणि मूल इतकेच विश्व असणाऱ्या ग्रामीण महिला आज बचत गटाच्या माध्यमातून बाहय जगाच्या संपर्कात आल्या आहे. आज महिलांनी अनेक उद्योग–व्यवसाय बचत गटाच्या माध्यमातून उभारले आहेत. त्यांनी तयार केलेल्या उत्पादनाला बाजारपेठ मिळावी म्हणून शासन ही प्रयत्नशील आहे. 'महालक्ष्मी सरस' ही सारखे प्रदर्शन भरवून महिला कारागिरांच्या महिला बचत गटांच्या विविध उत्पादनाला बाजारपेठ मिळत आहे.

भारतात स्वयंसेवी संस्थाने बचत गटात फार मोठे योगदान आहे. दक्षिण 'सधन' 'धनफाउंडेशन', 'आरसा' या संस्था बचत गटाचे काम करतात. भारतामध्ये १९९८–९९ च्या अंदाजपत्रकात स्वयंसहाय्यता गटावर भर देऊन तरतूद करण्यात आलेली आहे. तसेच बचत गटाच्या अभ्यासाला विद्यापीठ पातळीवर मान्यता देत अभ्यासक्रम सुरु केले आहेत. म्हणून एकूनच लोकचळवळीत बचतगटांचे महत्व वाढत आहे. भारतामध्ये मिनी सहकार म्हणून बचतगट चळवळ लोकांवत आहे. भारतामध्ये स्वयंसहाय्यता गटाची वाटचाल मंद गतीने परंतू यशस्वीरित्या सुरु आहे. भारतामध्ये बचतगट चळवळीमध्ये व्यापारी बॅंका, प्रादेशिक ग्रामीण बॅंका सहकारी बॅंका द्वारे कर्जपुरवठा मोठा प्रमाणावर होत आहे. स्वयंसहाय्यता गटाची अंमलबजावणी

Scanned with OKEN Scanner

ISBN-978-81-946103-9-7

कार्यक्षमतेने होण्यासाठी विविध बँका स्वयंसेवी संस्था सरकारी कार्यालये आदि सहभागी होवून बचत गटांच्या सर्व कार्यक्रमाला हजर राहतात. जागतिकीकरणाची प्रक्रिया केवळ आर्थिक व्यवहारापुरती मर्यादित नाही. या प्रक्रियेतून आर्थिक–सामाजिक रचना, जीवनशैली सारं काही आरपार बदलत जातं. त्यामुळेच जागतिकीकरणाच्या सुरुवातीला देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम, गॅट कराराने शेतीत केलेला हस्तक्षेप, ट्रिप्समुळे बौद्धिक संपदेच्या नावाने उभी राहणारी शोषण व्यवस्था, जागतिक व्यापार संघटनेच्या माध्यमातून मुक्त बाजारपेठेच्या नावाने बंद पडणारे उद्योगधंदे, भांडवलाच्या मुक्त संचारामुळे अस्थिर झालेला शेअर बाजार आणि अर्थसंस्था अशा प्रश्नांवर प्रामुख्याने चर्चा होत होती. त्यानंतरच्या टप्प्यात जागतिकिरणाचे प्रत्यक्ष बळी ठरलेल्या शेतकरी, कामावर, मच्छीमार, छोटे उद्योजक, ग्रामीण कारागीर, आदिवासी यांच्यापर्यंत ही चर्चा येऊन पोचली. पण जागतिकीकरणाच्या सर्वव्यापी परिणामांचे सर्व पदर जसजसे उलगडू लागले, तसे चर्चेचे विषयही अधिक खोलवर आणि सर्वस्पर्शी होऊ लागले. त्यातून जागतिकीकरणातून साहित्यावर, संस्कृतीवर, जीवनशैलीवर होणारे परिणाम, स्त्रियांवर, मुलांवर, तरुणांवर होणारे परिणाम हे आता चर्चेचे विषय होऊ लागले आहेत. औद्योगिकीकरणाने स्त्रियांच्या जीवनात एका परिवर्तनाला सुरुवात झाली. संयुक्त कुटुंबातून बाहेर आलेली स्त्री, शिक्षणाचे दरवाजे उघडलेली स्त्री, स्त्रीमुक्तीचे आणि समतेचे दरवाजे ठोठावू लागलेली स्त्री ही वाटचाल समाजाने पाहिली. म्हणून स्त्रिमुक्तीच्या चळवळीने जागतिक पातळीवर दखल घेणाऱ्या बिजिंग परिषदे पर्यंत भरारी मारली. समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्री आपला हक्क प्रस्थापित करु लागली आणि गुलामीच्या सर्वच व्यवस्थांना आव्हान देऊ लागली. मग ते धर्माचं क्षेत्र असो, सामाजिक न्यायाचं असो, शिक्षण, नोकरी, उद्योगाचं असो की राजकीय सहभागाच असो, पुरुषप्रधान व्यवस्थेच्या बुरुजाला टक्कर देत स्त्री चळवळ उभी राहताना दिसत होती. अर्थात ज्या औद्योगिकीकरणातून नवा नागर समाज उभा राहत होता, त्यामागील मूळ प्रेरणा भांडवली व्यवस्थेची होती.

जागतिकीकरणाने कुटुंबाच्या आर्थिक बदल घडवून येत आहेत. नोकऱ्यांचे प्रमाण जसजसं कमी होत जाईल तसतसं कुटुंबाचं उत्पन्न अस्थिर होत जाईल. कधी भरपूर उत्पन्न तर कधी किती दिवस उत्पन्नाशिवाय काढावे लागतील याची खात्री नाही. स्वयंरोजगाराचा प्रयत्न करणाऱ्यांनाही उत्पन्नाची हमी देता येणार नाही. कारण वाढत्या स्पर्धा, मोठया कंपन्यांचा सर्व क्षेत्रंतील शिरकाव त्यामुळे कालपर्यंतच्या भरभराटीचा व्यवसाय आज कालबाह्य होऊ शकतो. मर्यादित भांडवलाच्या जोरावर असा स्वयंरोजगार करणारा या बदलाला तोंड देऊ शकत नाही. एसटीडी बूथ, कॅसेट सेंटर, कॉल सेंटर, ई–मेल सुविधा असे अनेक व्यवसाय उभे राहताना आणि मोडताना दिसतात. अशा स्थितीत घराचीच मनःस्थिती बिघडते. याचा सगळा ताण सहन

Scanned with OKEN Scanner

Edited Book
ISBN-978-81-946103-9-7

करावा लागतो गृहिणीला, संसाराच्या दैनंदिन गरजा भागवण्यापासून मुलांच्या मागण्या पुऱ्या करण्यापर्यंत सगळी जबाबदारी गृहिणीची समजली जाते. त्यात तिची प्रचंड ओढाताण होत असते.

जागतिकीकरणाने स्पर्धेचा पुकारा चालवला आहे. वास्तविक सर्व माणसं एकसारख्या क्षमतेची असू शकत नाहीत. शिवाय प्रत्येकाच्या क्षमतेचेही वेगळे पैलू असतात. आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होणारी स्त्री हा स्त्रीमुक्तीच लढाईतील महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. मागील तीन दशकांत मुलीचं वावढतं शिक्षण, स्वत्त्वाची जाणीव वाढली आणि संघटित क्षेत्रातील वाढत्या नोकऱ्या यांच्यामुळे स्त्री जीवनातील बदलला ठोस आधर दिसू लागले आहे. अशा स्त्रियांची संख्या मर्यादित असली तरी ती संबंध स्त्रीवर्गाला आत्मविश्वास देणारी घटना होती. त्याचंच प्रत्यंतर शहरापासून गावापर्यंत उभ्या राहणाऱ्या स्त्री चळवळीत दिसून येत होतं.

महिला सशक्तीकरण काय आहे:

महिलांचे सशक्तीकरण करण्यासाठी छत्रपती शाहू महाराज, महात्मा ज्योतीबर फुले अश्या मान्यवरांनी मुलींना शिक्षणांसाठी शाळा सुरु करुन महिलांचे सबलीकरण करण्याचा प्रयत्न केला.

सशक्तीकरणाची व्याख्या :—

" स्त्रीने, स्वत:च्या क्षमतांची ओळख करुन घेऊन क्षमतांचा विकास करावयास घरगुती व सामाजिक निर्णयांच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा प्रयत्न करणे."

दैनंदिन जीवनात अगदी सहजतेने विविध भूमिका पार पाडत महिला समाजाच्या आधारस्तंभ बनल्या आहेत. कधी प्रेमळ कन्या तर कधी वात्सल्यपूर्ण माता तर कधी सक्षम सहचारिणी अशी विविध नाती अत्यंत कुशलतेने आणि कोमलतेने त्या निभवत आहेत. असे असले तरी जगाच्या पाठीवर बऱ्याच ठिकाणी समाजाकडून त्यांच्याकडे दुर्लक्ष होतांना दिसते. तसेच महिला मोठया प्रमाणात सामाजिक असमानता अत्याचार आर्थिक परावलंबित्व आणि अन्य सामाजिक अत्याचारांना बळी पडतात. अनादी काळापासून महिलांवरील ही बंधने त्यांच्या वैयक्तिक आणि व्यावसायीक विकासाच्या आड येत आहे.

महिलांचे आर्थिक आणि सामाजिक सशक्तीकरण :—

महिलांना समाजात सम्मान प्राप्त करुन देण्यासाठी आर्ट ऑफ लिव्हिंगने समाजातील विविध स्तरावरील महिलांना आत्मसम्मान अंतर्गत मजबूती आणि रचनात्मक विकासास कारणीभूत होतील असे महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम सुरु केल आहेत. या कार्यक्रमामुळे महिला आता सर्व समस्यांवर मात करत आपले कौशल्य आत्मविश्वास आणि उपयोगितेबाबतीत अग्रेसर होतांना दिसतात आपल्या कुटुंबामध्ये इतर महिलांसाठी आणि समाजामध्ये शांतीचे आणि सकारात्मक सामाजिक परिवर्तनाचे प्रतिनिधीत्व करतांना दिसतात.

Scanned with OKEN Scanner

Edited Book
ISBN-978-81-946103-9-7

ग्रामीण भागातील महिलांचे प्रश्न आज सुटले आहेत असे नाही पण पूर्वीपेक्षा परिस्थितीत कितीतरी बदल होत आहेत. ताठ मानेनं जगू पाहणाऱ्या या महिलेला आधार देणं आणि शहर व गावातील स्त्री जीवनातील दरी कमी करणं ही आज काळाची गरज आहे.

चूल आणि मूल या चक्रातून आजची स्त्री बाहेर पडली आहे. पण स्त्रीयांना घराबाहेर पडून स्वत:च्या पायावर उभं राहण्यासाठी आजही संघर्ष करावा लागतो. त्यात शहरी भागातील स्त्रीयांना संधी मिळत असली तरी ग्रामीण भागात पैसे कमवण्याच्या संधीचा अभाव असतो. त्यामुळे ग्रामीण भागातील महिलांना पैसे कमवण्याची संधी उपलब्ध करुन दिली तर ग्रामीण भागातील गरीबीत नक्कीच घट होवू शकते आणि स्वयंसहाय्यता गट त्यासाठी महत्वाची भूमिका पार पाडू शकते.

नाविन्यपूर्ण उपक्रम :–

जागतिक बॅंकेच्या २०११ मधील अहवालानुसार पुरुष आपल्या कमाईतील बरेचशे पैसे धुम्रपान, दारु आणि सट्टयावर खर्च करीत असतात. तर महिला आपलं सर्व उत्पन्न कुटुंबाच्या गरजावर खर्च करतात. ग्रामीण भागातील महिलांना स्वत:च्या पायावर उभं राहण्यासाठी मदत करण्याच्या हेतूने स्वयंसहाय्यता गटाची स्थापना करण्यात आली आणि महिला सक्षम होण्यास मदत झाली.

महिलांच्या सर्वांगीण विकासाचे माध्यम बचत गटच :–

बचत गटाच्या माध्यमातून संघटनात्मक बांधणी बचतीची सवय व्यवसाय करण्याची क्षमता, नेतृत्वगुण अल्प व्याजदरात कर्ज, विचारांची देवाणघेवाण होते. त्यामधूनच सामाजिक राजकीय व आर्थिक विकासही साधला जातो. त्यामुळे ग्रामीण भागातील महिलांना सर्वांगीण विकास करावयाचा असेल तर बचत गट हे प्रभावी माध्यम आहे.

महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी शासनाने १९७५ मध्ये महिला आर्थिक विकास महामंडळाची स्थापना केली माजी राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील महामंडळाच्या पहिल्या अध्यक्षा होत्या मागील ४० वर्षात या महामंडळामार्फत महिलांनी स्वत:चा सर्वांगीण विकास केला जिल्हयातील १२ तालुक्यातील ३७० गावात तेजस्विनी ग्रामीण महिला सक्षमीकरण व कृषी समृध्दी या दोन योजना बचतगट तयार करुन राबविल्या जातात. जिल्हयात २३०० बचत गट असून तब्बल ३० हजार महिला सदस्य आहेत. मागील २० वर्षापासून बचतगटाचे प्रभावीपणे काम सुरु आहे. गरीब महिला असलेल्या दुर्गम भागातील गावांची तेजस्विनी योजने अंतर्गत निवड केली आहे. सावकारापासून मुक्ती मिळावी या हेतूने महिला बचत गटाची बांधणी केली जाते बचत गटातुन महिलांनी उभारलेल्या पैशातून अनेक व्यवसाय उभे केले आहेत. त्यासाठी कर्ज उपलब्ध करुन दिल्या जाते. उल्लेखनिय म्हणजे गटाला दिलेल्या कर्जाची वसुली ९९ टक्के आहे. गटातील, महिलांनी तेजस्वीनी योजने अंतर्गत तालुकास्तरावर स्वत:चे लोकसंचालित साधन केंद्र सुरु केले आहे. बचत गटातून निवडलेल्या महिलांचे कार्यकारी मंडळ या केंद्रावर नियुक्त केले जाते. व्यवस्थापक एक लेखापाल व चार सहयोगी असे सहा कर्मचारी कार्यरत आहेत. आता पर्यंत या केंद्राला निधी देण्यात येत होता. गेल्या वर्षापासून तो बंद झाला. आता महिला स्वखर्चाने हे केंद्र चालवत आहे.

Scanned with OKEN Scanner

ISBN-978-81-946103-9-7

बचत गटामुळे गावातच रोजगाराच्या संधी आर्थिक सबलीकरण माध्यमातून उपलब्ध झाल्या आहेत. महिला सक्षमीकरणात बचत गटाचा मोठा वाटा आहे. बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांना आर्थिक व स्वावलंबनाच्या वाटेवरुन जाण्यास सहाय्य झाले आहेत व त्यांना आत्मसम्मान मिळवून दिला आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा वाढता सहभाग हे ही बचत गटाचे एक यश आहे. ग्राम सभांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढला आहे. गावातील पाणीपुरवठयासंबंधी निर्णयही महिला बचत गटाच्या माध्यमातून होत आहेत. तंटामुक्ती गाव मोहिमेअंतर्गत अनेक गावातून बचत गटांचा सकारात्मक दबाव गट दिसुन येत आहे. बचत गटामुळे महिलांमध्ये सहकाराची भावना वाढीस लागली असून काही बचत गट समूपदेशाचे कार्यही करीत आहेत. शालेय पोषण आहाराचे काम महिला बचत गटाकडे दिले गेले आहे. जिल्हा परिषदेच्या शाळांमधील गणवेषाची शिलाई बचतगटांमधील महिलांकडून करुन घेतली जात आहे.

एकंदरीत बचतगट हे महिलांच्या आर्थिक सामाजिक व राजकीय वाढीस सहाय्यकच ठरत आहेत. महिला आर्थिक दृष्टया स्वावलंबी व एकत्र होतील तेव्हाच त्या सर्व क्षेत्रात आत्मविश्वासाने वावरु शकतील. खऱ्या अर्थाने त्यांचे सबलीकरण होईल सामाजिक स्वास्थासाठी दबावगट निर्माण करण्यासाइी महिलांना या बचत गटांचा अस्त्रासारखा वापर नक्कीच करता येईल.

१.उदिद्ष्टये:–

१. स्वयं सहाय्यता गटातील महिलांचा समाजामध्ये सामाजिक व आर्थिक दर्जा समजून घेणे.

२.स्वयंसहाय्यता गटातील महिलांचा शैक्षणिक स्तर अभ्यासने.

३. स्वयंसहाय्यता गटामुळे महिलांचे जीवनमान अभ्यासने.

४. स्वयंसहाय्यता गटातील महिलांच्या कार्यातील अडचणींचे अध्ययन करणे.

२.गृहीतकृत्ये :–

१. स्वयंसहाय्यता गटातील महिलांचा सामाजिक दर्जा उंचावलेला आहे.

२. स्वयंसहाय्यता गटातील महिलांच्या आर्थिक परिस्थिती मध्ये सुधारणा झाली आहे.

३. ग्रामीण महिलांच्या स्वयंसहाय्यता गटामुळे त्यांच्यात व्यवस्थापन कौशल्य विकसित झाले व त्यांना बचतिची सवय लागली आहे.

४. स्वयंसहाय्यता गटांना बॅकेकडून मिळालेल्या अर्थसहाय्याचे विनियोग योग्य प्रकारे करतात.

३) संशोधनाची सैध्दांतिक चौकट :–

प्रस्तुत संशोधनाची समस्या निवड केल्यानंतर संशोधकाला संशोधनाची सैध्दांतिक चौकट स्वीकारावी लागते. निवड केलेली संशोधन समस्या कोणत्या सैध्दांतिक चौकट स्वीकारावी लागते. निवड केलेली संशोधन समस्या कोणत्या सैध्दांतिक चौकटीत बसते याची पडताळणी करावी लागते. प्रस्तुत अध्ययनात संरचनात्मक प्रकार्यवादी आणि स्त्रीवादी सिध्दांताचा आधार घेणार आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

Edited Book
ISBN-978-81-946103-9-7

I) संरचनात्मक प्रकार्यवाद

II) अंतर्विभागीय स्त्रीवाद

I) संरचनात्मक प्रकार्यवाद :—

समाजशास्त्रातील समाजाचा अभ्यास करणाऱ्या प्रचलीत दृष्टीकोनामध्ये/सिध्दान्तामध्ये संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टीकोन महत्त्वाचा आहे. या दृष्टीकोनाचे जनक इमाईल दुर्खीम हे आहेत. नंतर या दृष्टीकोनाचा विकास टॉलकॉट पारसन्स आणि रॉबर्ट मर्टन या अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञांनी विकसीत केला.

मानवी समाजाच्या आकलनासंबंधी संरचनात्मक दृष्टीकोन हा समाजाच्या विविध अंगांमध्ये सहमती आणि संतुलन असते. या मुख्य विचारावर हा दृष्टीकोन आधारलेला आहे. मानवी समाज हा व्यक्ती—व्यक्ती, व्यक्ती—समुह, समुह—समुहा मधील असलेल्या पारस्पारिक संबंधावर अवलंबुन असते. समाजाच्या प्रत्येक घटकाला समाजव्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी आपसात योगदान द्यावे लागते. या विविध घटकांमधील एकमत हे कोणत्याही समाज व्यवस्थेच्या संतुलनासाठी आवश्यक असते असे मत या दृष्टीकोनाचे आहे.

प्रस्तुत अध्ययनात महिलांच्या विकासातील स्वयंसहाय्यता गटाच्या योगदानासाठी संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टीकोन आधारभूत आणि उपयुक्त असेल.

II) अंतर्विभागीय स्त्रीवाद (Intersectional Theory)

समाजशास्त्रातील समाजाचा अभ्यास करणाऱ्या प्रचलीत दृष्टीकोनामध्ये अंतर्विभागीय स्त्रीवाद दृष्टीकोन महत्वाचा आहे.

अंतर्विभागीय स्त्रीवादाची संकल्पना प्रथम किम्ब्रेले केनशॉ यांनी १९८९ मध्ये सर्वप्रथम मांडली. अंतर्विभागीय स्त्रीवाद म्हणजे असा महिलांचा समुह ज्यांच्याकडे अल्प कौशल्य असतात. ज्यांना ज्ञानाबद्दल उपयुक्त माहिती नसते. अश्या प्रेरित झालेल्या समुहाला अंतर्विभागीय स्त्रीवाद म्हणतात. हा उदारवादी स्त्रीवादाचा एक वेगळा प्रकार आहे.

उदारवादी स्त्रीवाद दृष्टीकोनानुसार समाजामध्ये महिलांना दुय्यम स्थान न देता त्यांच्यामध्ये ही शक्ती आहे. त्याही स्वावलंबी, आत्मविश्वासी आणि आपली अस्मिता टिकवून ठेवण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करु शकतात. आर्थिक दृष्टीने सक्षम बनून कोणत्याही कठीन परिस्थितीला त्या तोंड देवू शकतात. महिलांमध्येही समाजव्यवस्था टिकवून ठेवण्याच्या दृष्टीने मानसिक क्षमता आहे आणि त्यासाठी महिलांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजनितीक क्षेत्रामध्ये प्रोत्साहन दयायला पाहिजे हा उदारवादी स्त्रीवादी दृष्टीकोनाचा उद्देश आहे.

Scanned with OKEN Scanner

प्रस्तुत अध्ययनात महिलांच्या विकासातील स्वयंसहाय्यता गटाच्या योगदानासाठी अंतर्विभागीय स्त्रीवादी दृष्टीकोन आधारभूत आणि उपयुक्त असेल.

विषय निवडीचे तर्क :—

सावनेर तालुक्यामध्ये आतापर्यंत महिलांच्या स्वयंसहाय्यता गटावर अध्ययन झालेले नाही. तसेच इथे कृषी व्यवसाय प्रधान असल्यामुळे शेतमजूर म्हणून महिला सर्वाधिक आहे. त्यामुळे त्यांच्यात शिक्षणाचा अभाव दिसुन येतो. हे त्यांच्या परावलंबीत्वाचे मुख्य कारण आहे. स्वयंसहाय्यता गट हे ग्रामीण महिलातील आर्थिक स्वावलंबन आणण्याच्या उद्देशाने राबवण्यात आलेले आहे. यावरुन आपणास या विषयाचा अभ्यास करणे सोपे जाईल.

साहित्याचे पुनरावलोकन :—

स्त्री मुक्ती या उद्देशाने प्रेरित झालेल्या महिलांच्या बऱ्याच चळवळी वर्तमानकाळात आढळतात. त्यांच्यावर बरेच समाजशास्त्रीय तसेच बहु विद्याशाखीय अध्ययन झालेले आहे. यातील काही अध्ययनांचा प्रस्तुत अध्ययनास आधारभुत पाया निर्माण करण्याच्या उद्देशाने खालील अध्ययने विचारात घेतलेली आहे.

आमोद — 'महिला बचत गट' (महिलांसाठी विकास योजना आणि महिलांसाठी उद्योग व्यवसाय) आमोद प्रकाशन, मुंबई.

स्त्रीला कुटुंबामध्ये आणि समाजामध्ये असणारे दुय्यम स्थान झुगारुन देवून स्वत:चा तसेच कुटुंबाचा आर्थिक स्त्रोत ती निर्माण करु शकते. महिलांचे समाजातील स्थान पक्के करण्यासाठी स्वयंसहाय्यता बचत गटाची महत्वपूर्ण भूमिका राहिली आहे.

खिवंसरा मंगल —'स्त्रीमुक्ती चळवळ आणि वृत्तपत्राचा सहभाग' स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद.

'स्त्री मनुष्याचा अध:पात करते,' ती पुरुषाच्या मार्गातील धोंड आहे, तिच्यामुळे माणूस नरकात जातो. अशा प्रकारची स्त्रियांना हीन लेखणारी कितीतरी सुभाषिते संस्कृत भाषेत रचली गेली आहे. यातूनच तिला स्वतंत्र अस्तित्वाचा विचार करण्याची गरजच भासली आहे.

साने गीता — 'भारतीय स्त्री जीवन' प्रकाशक — संजय भागवत

मौज प्रकाशन गृह खटाववाडी, गिरगाव मुंबई,

स्त्रीने आपल्या स्वातंत्र्यासाठी चालविलेली चळवळ या यंत्रयुगातील, गेल्या दोन दशकांमधील आहे, पण स्त्रीचे परावलंबन मात्र फार पुरातन असून तिची ही पराधीनता समाजाच्या आणि तिच्याही अंगवळणी पडलेली आपल्या परवशतेची तिला खंत वाटत नाही. उलट, आपला भार समर्थपणे सांभाळणारा पती तिला पाहिजे असतो. स्वतंत्र पुरुष व त्याच्यावर सर्वस्वी अवलंबून असणारी स्त्री हयांच्यात बरोबरीचे नाते निर्माण होण्याची शक्यता नसते, हेही स्त्रीला उमजत नाही. त्यामुळे 'आपले गौण स्थान हा आपल्याला मिळालेला स्त्रीजन्माचा शाप आहे' असेच मूठभर जागृत स्त्रियांनाही वाटत असते.

Scanned with OKEN Scanner

Edited Book
ISBN-978-81-946103-9-7

वरील अध्ययनाचे प्रस्तुत अध्ययनात महिलांच्या विकासातील स्वयंसहाय्यता गटाच्या योगदानासाठी अश्या काही अध्ययनाचा आधार घेतला जाईल.

१) संशोधन पध्दती :–

प्रस्तुत संशोधन समस्या लक्षात घेवून त्याविषयी वस्तुनिष्ठ, वैज्ञानिक सत्य शोधण्याकरीता संशोधनाची गरज असते. इतर शास्त्राप्रमाणे सामाजीक शास्त्रामध्ये संशोधन होत असते. संशोधन म्हणजे कोणत्याही ज्ञान शाखेत नविन तथ्ये अथवा तत्वे शोधण्यासाठी आणि जुनी तत्वे अथवा तथ्ये यांचे पुन्हा–पुन्हा निरीक्षण करण्यासाठी केलेला चिकीत्सक व पध्दतशिर अभ्यास होय. बुध्दीनिष्ठ आणि व्यवहारीक प्रश्नांची आणि समस्यांची शास्त्रीय पध्दतीव्दारे समाधानकारक उत्तरे शोधून काढण्याचा संशोधन हा एक पध्दतशिर प्रयत्न आहे. सामाजीक, आर्थिक, राजकीय आणि नैतिक स्वरूपाच्या घटनांतील कार्यकारण संबंध शोधून घेण्यासाठी सामाजीक संशोधन कार्यरत असते.

संशोधनाची व्याख्या

केरलीकर – सुत्रबध्द, तर्कयुक्त, शास्त्रीय पध्दतीने केलेल्या एखाद्या घटकाचा, समस्याचा अभ्यास म्हणजे संशोधन होय.

ऐमोरी – एखाद्या समस्येचा सविस्तर अभ्यास करण्याकरीता माहितीची केलेली जुळवाजुळव म्हणजे संशोधन होय.

Augburn – "Research is a systmatic and logical study off an issu or problem through scientific method."

Kevlinger-"Research is systematic, controlled, empirical and critical investigation of hypothetical proposition about relations."

Emory- "An organised inquiry, designed, and carried out to provide information for solving a problem."

वरील व्याख्यावरून समस्याचे उत्तर शोधण्यासाठी वैज्ञानीक पध्दती व्दारे नवीन तथ्यांचा शोध घेवून विविध घटकातील कार्यकारण संबंधाच्या आधारे सिध्दांताचे आणि नियमाचे प्रतिपादन करणारी प्रक्रीया असते. यावरून संशोधन हा ज्ञानाचा शोध, काळजीपुर्वक टिकात्मक आणि पध्दतशिरपणे केलेली चौकशी असते. संशोधनाव्दारे तत्वे व तथ्ये शोधून काढली जातात.

Scanned with OKEN Scanner

संशोधनाचा आढावा घेतांना साहजीकच त्यांच्या पाय—यांवर लक्ष केंद्रीत करणे आवश्यक ठरते. त्यामध्ये समस्या सुत्रण, निरीक्षण, वर्गीकरण गृहीत कृत्ये किंवा उपकल्पना, पडताळणी, प्रचिती, संशोधन आराखडा, तथ्यविश्लेषन व निष्कर्ष, सामाण्यीकरण, तथ्यांचे निर्वचन व पुर्वकथन आणि शेवटी अहवाल लेखन इ. पाय—यांचा समावेश होतो.

गडचिरोली जिल्हयातील धान उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या एक समाजशास्त्रीय अध्ययन हया विषयाअंतर्गत पुढील उद्दीष्ट निश्चित केलेले आहेत

सामाजिक संशोधनाची व्याप्ती

संशोधनाचा आढावा घेतांना साहजीकच त्यांच्या पायऱ्यांवर लक्ष केंद्रीत करणे आवश्यक ठरते. त्यामध्ये समस्या सुत्रण, निरीक्षण, वर्गीकरण गृहीत कृत्ये किंवा उपकल्पना, पडताळणी, प्रचिती, संशोधन आराखडा, तथ्यविश्लेषन व निष्कर्ष, सामाण्यीकरण, तथ्यांचे निर्वचन व पुर्वकथन आणि शेवटी अहवाल लेखन इ. पायऱ्यांचा समावेश होतो.

दुययम स्त्रोत संकलनाकरीता विषयाशी निगडीत असलेले विभिन्न पुस्तके, इंटरनेट, मासिके, शासकीय गॅझेटस,अहवाल, माहिती पत्रके आणि कागद पत्राव्दारे माहितीचा समावेश होतो.

अ) संशोधनाचा आराखडा :—

''संशोधकाने सुरुवातीपासून आपल्या संशोधनात्मक कार्यपध्दतीवर आपले नियंत्रण प्रस्थापित करणे व त्यासाठी संशोधकास आपल्या संशोधन कार्याची नियोजनबध्द आखणी करणे म्हणजे संशोधन आराखडा होय'' संशोधन प्रक्रियेत निर्माण होणाऱ्या समस्या आणि त्यांना सोडविण्यासाठी तंत्रे,उपाययोजना यांचे नियोजन म्हणजे सशोधन आराखडा होय. या व्दारे कार्याची शिस्तबदध आखणी करता येते. योजनाबध्द स्वरूपात अध्ययन कार्याची सुरवात केल्या शिवाय आपल्या अध्ययनाची उदिष्टये पूर्ण होणार नाही.

व्याख्या

ऐकाफ — 'निर्णय क्रियान्वित करण्याची स्थिती येण्यापुर्वी निर्णय निर्धारित करण्याच्या प्रक्रियेला संशोधन आराखडा म्हणतात'. आधुनिकीकरणाचा विवाहसंस्थेवर झालेला परिणाम हया संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखडा आहे.या वर्णनात्मक आराखडयाच्या मदतीने संशोधकर्तीने उत्तरदात्यांपुढे काही प्रश्न मांडून त्या आधारावर आखणी करता येते .मुलाखत अनुसूची, प्रत्यक्ष निरिक्षण,

Scanned with OKEN Scanner

Edited Book
ISBN-978-81-946103-9-7

सहभागी निरिक्षण आणि सामुदायीक दस्ताऐवज इत्यादी कार्याचा समावेश ह्या आराखडयामध्ये करण्यात करता येते.

"निर्णय क्रियान्वित करण्याची स्थिती येण्यापूर्वीच निर्णय निर्धारित करण्याच्या प्रक्रियेला आराखडा म्हणतात."

संशोधन आराखडयाचे प्रकार

संशोधनाच्या उद्दिष्टानुसार संशोधन आराखडयाचे पुढील चार प्रकार आहेत.

१) अन्वेषणात्मक

२) वर्णनात्मक

३) प्रयोगात्मक

४) वर्णनात्मक

संशोषनाचा सारांश व निष्कर्ष :–

प्रस्तुत संशोधनामध्ये नागपूर जिल्हयातील सावनेर तालुक्यातील ग्रामीण भागातील महिलांचा स्वयंसहाय्यता गटाच्या माध्यमातून कश्या प्रकारे विकास झाला व होत आहे याची सर्व संशोधन पध्दतीद्वारे आणि माहितीच्या आधारे निष्कर्ष काढण्यात येईल.

ग्रामीण भागातील महिलांच्या विकासात स्वयंसहाय्यता गटाचे योगदान या समाजशास्त्रीय अध्ययनाला वस्तुनिष्ठतेचे स्वरुप देवून प्राप्त झालेल्या तथ्यांचे तटस्थपणे सारांश व निष्कर्ष काढण्यात येतील. अध्ययनांचा सारांश व निष्कर्ष हा सर्व ग्रामीण समुदायासाठी एक सामान्यीकरण ठरेल.

उपाययोजना व शिफारशी

संशोधक हा संशोधनाचा एक मेंदू आहे. संशोधकाला संशोधन करतांना नानाविध प्रकारचे अनुभव येत असतात. अनुभव हा फार विचित्र शिक्षक आहे. तो आधी परीक्षा घेतो आणि नंतर ज्ञान देतो. यानुसार संशोधकाला संपुर्ण संशोधन अध्ययनात अनेक प्रकारचे अनुभव येत असतात.संबंधीत समाजिक समस्या सोडविण्यासाठी सरकारने, समाजकार्यकर्तानि आणि स्वयंसेवी संस्थेने काय करावे म्हणून आपल्या विषयासंबंधी काही सुचना सुचविले जाईल. त्याचप्रमाणे निवडलेल्या समस्या निमृलनासाठी शास्त्रीय स्वरुपाचा उपाययोजना सुध्दा स्पष्ट केल्या जाईल.

Scanned with OKEN Scanner

Edited Book
ISBN-978-81-946103-9-7

संदर्भग्रंथ सूची

कुलकर्णी पी. के. – 'ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र परिचय'

विद्याप्रकाशन नागपूर (२००६)

आगलावे प्रा. डॉ. – 'सामाजिक संशोधन' श्री साईनाथ प्रकाशन,

नागपूर (२०१०)

घाटोळे ना.श. – 'समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे व पध्दती'

श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर

खिवंसरा मंगल – 'स्त्रीमुक्ती चळवळ आणि वृत्तपत्राचा सहभाग'

स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद

आमोद – 'महिला बचत गट' (महिलांसाठी विकास योजना आणि महिलांसाठी उद्योग व्यवसाय)

आमोद प्रकाशन, मुंबई.

कऱ्हाडे बी. एम.– 'भारतीय समाज : प्रश्न आणि समस्या' मनोहर पिंपळापुरे अॅन्ड कं. पब्लिशर्स हिन्दी

मुलींचे शाळेजवळ महाल, नागपूर (२०००)

रेंगे, डॉ. शर्मिला – स्त्री जीवनाची गुंतागुंत, मौज प्रकाशनगृह,

खटाववाडी, गिरगांव, मुंबई

गांधी नंदीता आणि – स्त्री संघर्षाची नवी रुपे, रामदास भटकळ

शहा नंदीता पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई (१९९४)

आगलावे डॉ. प्रदिप – 'सामाजिक संशोधन पध्दती'

श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर (२०१०)

Scanned with OKEN Scanner

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2020

SPECIAL ISSUE-CCXXV (225)

Domestic Violence: Impact on Indian Society

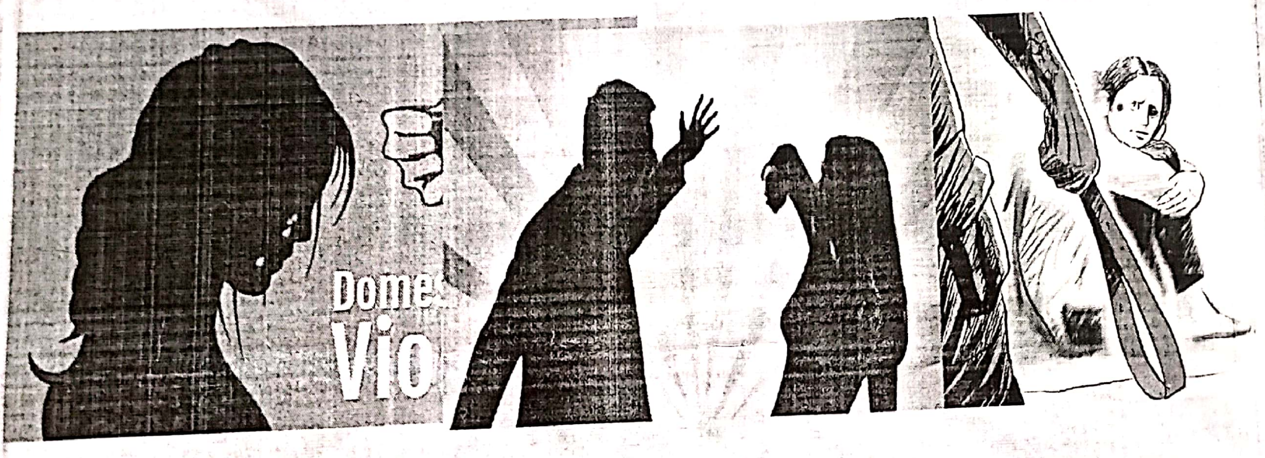

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr Nitin A. Mathankar
Principal
Late Vasantrao Kolhatkar Arts
College, Rohana

Guest Editor:
Prof. Deoman Umbarkar
Late Vasantrao Kolhatkar Arts
College, Rohana

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2278-9308
March 2020

The Role of Women Empowerment and Domestic Problems

Mrs.Shobha Tajane

Introduction

Most often under the term domestic violence, people denote physical or sexual coercion though this is a reasonable definition, domestic violence is a significantly wider term that requires clarification. Domestic violence is a narrower term for domestic abuse a behaviour pattern which implies controlling or dominating one person who is inmate relationship. It may have physical, emotional, sexual and economic aspects, sometimes combining several of them simultaneously. Most of all, it refers to emotional domestic violence, because they are more difficult to determine than physical or sexual abuse. Domestic violence refers not only to women or children. Men suffer from it as well. Mostly emotionally though cases of physical violence are not rare as well. The main fact to comprehend about an abusive relationship is that partner who acts as an aggressor will not change, and will not stop their insulting behaviour. The best option for people who suffer from a domestic violence is to break relationships. Domestic violence remains a significant social problem in many countries all over the world. Some of it's

Forms are obvious (physical or sexual violence) others can be emotional or financial violence. Emotional abuse involves humiliating, threatening and manipulating while financial violence can express itself in a partner limiting the economic freedoms of the counterparts. In spite of the attention that has been paid to violence against women in recent years, the research endeavour is relatively young and much remains unknown. There really is no one field focused on violence against women per se. Many of the studies in this newly emerging field of research on violence against women are at an early stage of scientific rigor. The methodological weakness in the research on battering and rape has been discussed at length in other documents. Yet in spite of all the shortcomings, a lot has been learned about the extent of violence and about the effect on victims.

Definitions

It is pattern of abusive behaviours that occurs between family members and /or inmate partners to gain power and control. It can take the form of physical, sexual, psychological, or economic abuse. It occurs in every country, in families of all races, cultures, religions and income levels.

Stay reasons of the victims involve

1. For sake of children
2. Loyalty to abuser
3. Economic dependence
4. Love
5. Society pressure

Globally the victims of domestic violence are overwhelming women and women tend to experience more severe forms of violence. Domestic violence is among the most underreported crimes worldwide for both men and women. Due to social stigmas regarding male victimization men face an increased likelihood of being overloaded by healthcare providers. In abusive relationship , there may be cycle of abuse during which tension vies and an act of violence is committed followed by a period of recon citation and calm victims of domestic violence may be trapped in domestic violent situations through isolation, power and control, cultural acceptance, lack of financial resources, team shame or to protect children. Children who live in a household with violence often show psychological problems from an early age. Women's violence is often reactionary, shaped by gender roles and manifests itself differently than men's violence claim that men are battered as often as women do not take into

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

account the fact that in a high percentage of cases, women's use of violence is preceded by severe acts of violence by their partners.

Characters of domestic violence:

1. Regular criticism, name calling , put downs
2. Minimized or belittled feelings
3. Unsafe or fearful feelings
4. Hitting , punching, slapping, kicking, showing strangling or biting
5. Destroying or stealing personal belongings
6. Abusing or threatening children and grandchildren
7. Use of intimidation or manipulation as a means of control over a victim or his/her children
8. Isolation from friends, family and community
9. Threats of "outing" or criticism of sexual identity
10. Threats to hurt the victim's friends, family or pets
11. Control of access to money or transportation.
12. Representation for a victim going where he/she wants when he / she wants.
13. Deportation or immigration status threats
14. Prevention from working or attending school
15. Harassment at school or work
16. Public or private humiliation
17. Denial of food, clothing sleep, etc.
18. Practice or accusations of affairs
19. Forceful or un consensual sexual acts
20. Use of weapons to hurt or threaten

Causes-

- Dissatisfaction with dowry and exploiting women for more of it
- Arguing with partner, referring to have sex
- Neglecting children
- Going out of home without telling the partner
- Not cooking properly or on time
- Indulging in extra martial affairs
- Not looking for in-laws
- Infertility in females, lead to assault by the family members
- Desire of male child
- Alcoholism of spouse
- More income of working women than her partner
- Her absence in house till late night
- Abusing and neglecting in laws
- Being more forward socially

Effects-

- Women are physically tortured
- Women suffers from chronic fatigue
- Sexual dysfunction , muscle tension
- Children witnessing domestic violence at home often believe that they are to blame
- They live in a constant state of fear
- They are 15 times more likely to be victims of child abuse
- They too suffer from physical, behavioural, emotional dysfunction
- It has an adverse effect on society

Scanned with OKEN Scanner

- At one hand where it acts as an inspiration and ray of hope of other suffering women, on the other hand it also spoils the atmosphere of society
- The cumulative effect of the domestic violence at all levels and across all religion is the country's hindered development and slow economic growth.

Consequences of domestic violence and women empowerment

India today is at the cusp of a paradigm change in its growth and its position in the world. We (both men and women) must act decisively to capture this opportunity. We need to think big and scale up rapidly in each and every area, be it education, infrastructure, industry, financial services or equality of both genders. The speed of women empowerment definitely developed in India e.g. according to the 2001 Census, the percentage of female literacy in the country is 54% up from 9% 1951. Women can be understood in relation to resources, perceptions, relationship and power. Women empowerment generally has five components : firstly, women's sense of self worth; secondly their right to have the power of control their own lives, both within and outside home; and lastly, their ability to influence the direction of social change to create a just social and economic order nationally, internationally and universally.

Education is a main tool of development for women. In India, the empowerment process has already started. They are showing their skills even in non-traditional sectors like police, defence, administration, media and research fields. Twenty-six laws have been enacted so far to protect women from various crimes. Women should remember that they are also rational, intelligent and thinking human beings in Indian society. They should have political, legal, economic and health awareness. They should have knowledge about support groups and positive attitudes towards life. They should get goals for future and strive to achieve them with courage. There is a need to give the support to each and every women in society. Identification and sort out the problems of women which are now a day's women's are facing. Empowerment of women means gender equality. Way to provide women empowerment is to allocate responsibilities to them that normally belong to men.

If women were empowered to do more and be more, the possibility for economic development becomes apparent.

The method of women Empowerment-

Following points are considerable for the process and method of women empowerment in India

1. Self decision making to women
2. Selection of the option as per her choice
3. Application of own and self efforts freedom fully.
4. Having positive attitude of society about women
5. Involment and participation of women into exchange education and various engagement.
6. Stress on growth process, proper changes, positive self image, overcoming stigma and ability to identify of right or wrong.

There are various consequences of domestic violence depending on the victim, the age, group, the intensity of the violence and frequency of the torment they are subjected to. Living under a constant fear, threat and humiliation are some of the feelings developed in the minds of the victims as a consequence of an atrocious violence. The consequences of the domestic violence in entail can be broadly categorised under

1) The effect on the victim himself/herself and the family.
2) Effect on the society.
3) Effect on nation's growth and productivity.

The effects on the victims has been further sub categorised for women, men, children and olds

Effect of domestic violence on the society

All the different forms of violence discussed in this essay adversely fettle society. Violence against women may keep them

Scanned with OKEN Scanner

Locked in homes succumbing to the torture they face .if they come out in open and reveal the wrong done to them for help and rescue, it influences the society both positively and negatively. At one hand where it acts as an inspiration and ray of hope for other suffering women, on the other hand it also spoils the atmosphere of the society. When something of this kind happens in the society, few families may witness the evil of domestic violence knocking their door steps. Some families try to imitate what others indulge in irrespective of it being good or bad for the family.

Effect on the victim and the family

1) Consequences of violence against women

Battered women have tendency to remain quite, agonised and emotionally disturbed after the occurrence of the torment. A psychological set back and trauma because of domestic violence affects women's productivity in all forms of life. The suicide case of such victimised women is also a deadly consequences and the number of such cases is increasing.

2) Consequences of violence against men:-

The consequences against violence against men in India is largely emotional and psychological in nature. The physical harassment resulting from domestic violence, also effects their lives and productivity but is still more inclined towards the emotional problems which men face in India. It is largely because many such cases of physical assault of women.

3) Consequences of violence against children/teens

The consequences in case in case of children are far more drastic and its effect is long lived. Children are sensitive to issues related to violence of any kind as they are not mature enough to comprehend them. In their growing years they try to initiate things which they see hearing around them. In the recess of following their parents advice or instructions they become firm in their opinion and approach towards life.

4) Consequences of violence against olds;-

The elderly abuses is one of the most unfortunate happening for the elderly class in their lives. They would rather like to be more at ease and calm in this phase of their life life than being prone to such kind of treatment by the family or society.

Remedies for domestic violence and Fighting the domestic violence evil

A recent study has concluded that violence against women is the fastest growing crime in India. According to a latest report repaired by India's national crime records bureau (NCRB), a crime has been recorded against women in every three minutes in India. Every 60 minutes, two women are rated in this country. Every six hours, a young married women is found beaten t death, burnt or driven to suicide.

Suggestion/Solution:

The victims of domestic violence often suffer physical wounds. Care centers, hospitals can help them heal physically. But there is a major change in emotional values the victim suffers. The victim loses his/her confidence as well self-esteem. But more than that, the victim loses something called HOPE. Physical wounds can heal pretty quickly but it is mental trauma that takes time to heal. It takes someone close to victim to get back him/her in steady life. A psychiatric can be of utmost help to such victims.

But these are all solutions to what happened after the unfortunate event. If domestic violence is to be completely uprooted, we must deal with the cause of it. Often, mental tension is the cause of this crime. There are many sessions conducted by different NGOs to help people deal with family or spouse issues. Attending session based on how to deal daily life can truly help in reducing the cause for this crime.

Also, awareness programs can be conducted on such issues throughout different villages as villages are the place where more number of victims reside. Confronting the people openly about

Scanned with OKEN Scanner

monstrosity of such grievous crime can sense of indulgence about it. The government of India also has created a committee to look after victims and create awareness among the masses.

Conclusion:

Domestic Violence is no small crime. Although the physical abuse under it cause great pain to the body but it is nothing as compared as to the psychological transformation that victim goes through. The victim loses all the moral values which are imbibed by the society. Not only the victim loses hope by the/she loses the major value of 'trust'. There is no certainty that victim may ever be able to trust anyone again. That being stated, domestic violence grows to be a major concern all over the world.

After all the studies made throughout this project, it becomes clear what might be the root of this dangerous crime. Often stress, mental pressure, lack of emotional values are considered to be main causes. But there are minor factors included too. As stated in the heading "causative factors", trust issues or issues creating annoyance can grow in the mind of person on a daily basis. Such growth of mental tension is the biggest reason for all crimes.

India faces a severe issue of domestic violence every year. The number of victims is on rise as we advance but these are not actual numbers for sure. There are many victims who do not even report a crime like this just because "what other people might think". It is unfortunate to state so but in India, it is the victim who is embarrassed and the society turns its back on the victim, not on the criminal. Such orthodox nature gives the criminal a free will and which promotes such despicable behaviour. Looking on the bright the side though, many NGOs have been set up for revival of victims. Even the government has taken bold initiatives to subdue such crimes by making strict laws. If proven guilty, domestic violence is punishable to death. Though the numbers of victims are on rise, it is good in certain perspective that these victims could be reached out and helped to get back in normal life.

This project reaches out to different aspects of grievous crime of domestic violence. It answers the questions like what is domestic violence; what factors lead up to it; how the victim suffers; what could be done about it; what is the situation in India and so on. Thus it might help in bringing awareness in young generation.

References

1. Chodrow, Nancy, 1978, The Reproduction of Mothering, Berkely University of California Press.
2. Desai Neera and M Krishnaraj, 1978, Women and Society in India, Delhi, Ajanta.
3. Dube Leela et al (eds.) 1986, Visibility and Power: Essays on Women in Society and Development, New Delhi, OUP.
4. Forbes G., 1998, Women in Modern India, New Delhi, Cambridge University Press.
5. Maccoby, Eleaner and Carol Jackin, 1975, The Psychology of Sex Differences, Stanford, , Stanford University Press.
6. Mc Cormack, C and M. Strathern (ed.) 1980, Nature, Culture and Gender, Cambridge, Cambridge University Press.

Scanned with OKEN Scanner

CONFERENCE PROCEEDING

ONE DAY NATIONAL e-CONFERENCE
ON
SUSTAINABLE DEVELOPMENT, SOCIAL PROBLRMS, ISSUES
AND
INTERVENTION OF SCIENCE AND TECHNOLOGY
IN
21st CENTURY

Organised By

SANKALP PUBLICATIONS, NAGPUR
Cont. No. – 08600848950
E-mail- sankalppublications@gmail.com

Scanned with OKEN Scanner

ENVIRONMENTAL ISSUE AND SOCIETY IN CURRENT SCINARIO

Mrs .Shobha Tajane

INTRODUCTION

Over the past centuries, the world has seen its share of disastrous events. Pandemics like the plague, Spanish influenza, more recently, COVID-19, two world war and Nuclear Armageddon. But these events were short blips in the saga that is mankind and while being dangerous for the Earth's current inhabitants, did not majorly threaten the future of the human species as s whole. But, ever since the Industrial Revolution and the Machine age, a long dormant problem reared its head, spurred on by increasing carbonization and exponential human population growth. The problem in question is that of the health of the environment.

The environment has been long suffering through a series of problems and there is absolutely no doubt that most, if not all are caused due to man-made reasons. The problems have far reaching consequences. They threaten everything from livelihood to the survival of not just humans, but of many other species walking on the earth today. These environmental problems manifest themselves in a large number of ways. Some are short term, and whose effects are easy to see while others are long term, whose current effects are subtle, but the ultimate consequences equally devastating.

Today we are attempting to list down as many potential threats posed to our environment as possible measures and guides to implement sustainable development. The obvious contender is pollution. Pollution of the air, of water and the soil has been extremely detrimental for the environmental. The main contributor to pollution of much kind is industry. Although industry is largely to blame, the sheer number of people on this plant causing pollution on a daily basis cannot be ignored. These kinds of pollution give rise to bigger problems like climate change and global warming.

Environmental Issues

1. Water pollution
2. Climate change
3. Deforestations
4. Ozone layer depletion
5. Air pollution
6. Soil pollution
7. Acid rain
8. Noise pollution

1. Water Pollution

Scanned with OKEN Scanner

With about 70% of the earth's ever being water, it undeniably becomes one of the greatest resources. As young students, we learned about the various ways to conserve water, coming to think of it, water is used in almost every important human chores and processes. It is an important element in both domestic as well as industrial purposes. However, a closer inspection of our water resources today, give us a rude show waste from industrial and agriculture activities pollutes the water that is used by humans, animals and plants. Infested with waste ranging from floating plastic bags to chemical wastes our water bodies have turned into a pool of passion. The contamination of water bolder is known as water pollution. Thereby the abuse of lakes, ponds, oceans, rivers, reservoirs etc. is water pollution. Pollution of water occurs when substances that will modify the water in a negative fashion are discharged in it. This discharge of pollutants can be direct as well as indirect.

As there are many causes related to it. Here are the few major causes that cause water pollution.

Causes

1. Industrial waste:-

Industries produce a huge amount of waste which contains toxic chemicals and pollutants which can cause air pollution and damage to us and our environment. They contain pollutants such as lid, mercury, sulphur, asbestos, nitrates and many after harmful chemicals. Many industries don't have a proper waste management system so they dump their chemical waste in fresh waters.

2. Sewage:-

The sewage and waste water that is produced by each household is chemically treated and released into the sea with fresh water. The sewages water carries harmful bacteria's and chemicals that can cause serious health problems. Pathogens are known as a common water pollutant. The sewers of cities home several pathogens and thereby diseases.

Effects of water pollution:-

1. Health Issues:

Water is the most important thing for all the living organizing. Contaminated water can bad to a lot of health issues such as hepatitis, hygiene, balding to severe diarrhea, pouring due to the pesticides or fertilizer dumped in the water bodies. Therefore water pollutions can affect our health in a very serious ways.

That may also lead to areas that may get more than they should. It will also carve parts of glaciers to melt, which could lead to flooding in certain areas and could move the sea level rice.

Solutions

Scanned with OKEN Scanner

1. Use of renewable energy

Green renewable energy is the safest option to divert the effects of the climate crisis. Based on a report published by the energy Transition commission in 2017, global emissions could be hatred by 2040 if the world focus on the objective of using 100% renewable sources. The leading example is wind and solar energy both has zero carbon erosions.

2. Upgrading our infrastructure

Another way to restrict greenhouse gas emissions is through on upgrade of the infrastructure and the construction of new ones with guidance of the contemporary green building codes.

3. Deforestation:

Our woodlands create new oxygen and additionally help in managing temperature and precipitation. At present, timberlands cover 30% of the area, but wooded areas are being lost on a regular basis because people are looking for homes, food and materials. Deforestation is a huge problem and will just continue to get work.

Causes

1. Agricultural Activities

Agricultural activities are one of the major factors affecting deforestation. Due to overgrowing demand for food product, huge amount of trees are fell down to grow crops and for cattle grazing.

2. Urbanisation

Further on order to gain access to these forest, the construction of roads are undertaken, here again trees are chopped to create roads over population too directly affects forests covers, or with the expansion of cities more land is needed to establish housing and settlements. Therefore forest land is reclaimed.

Effects

1. Increase in Global Warming

Trees play a major role in controlling global warming. The tree utilizes the green house gases, restoring the balance in the atmosphere. With constant deforestation the atmosphere has increased.

2. Wildlife Extinction

Scanned with OKEN Scanner

Due to marshier feeling down of trees, various special of animals are lost. They lose their habitat and forced to more to new location of them are even pushed to extinction. Our world has lost so many species of plant and animal in the last couple of decider.

Solutions

1. Strict laws

The best solution to deforestation is to curb the feeling of trees by employing a series of ruler and laws to govern it.

2. Replacing the cut trees

Land skinned of its trees loves for urban settlements should be urged to plant trees in the vicinity and replace the cut tree. Also the cutting must be replaced by plenty young trees the replace the older ones that we cut.

Causes

1. Greenhouse effect

The warming of our atmosphere is actually happening because the atmosphere is continuing to trap the heat that radiates from the earth and traps is between earth and space. There are gases that can play a part in the greenhouse effect and most of these gases will actually block the heat. This is what happens to force climate change.

2. Volcanic Eruptions

A Volcano releases large amount of sulpher dioxide, water vapor, dust and ash into the atmosphere when it erupt. There large volumes of gulls and ash can trigger climate change by increasing planetary refuctivity causing atmosphere is cooling.

Effects

1. Wildfires:

The hot and dry conditions cause wildfires to spread across dense forest and make it a perfect recipe for disaster. They not only reduce green cover but also push forests animals towards higher attitudes. Animals that could not survive become extinct.

2. Rise in Sea level

Warmer conditions may also lead to areas not getting enough precipitation and even some dress.

2. Aquatic life

Scanned with OKEN Scanner

Due to water pollution aquatic life may be seriously endangered with more and more species going extinct due to unavailability of clean water.

Solution

1. Spreading Awareness

By spreading awareness about the effects of water pollution we can encourage people stop polluting the water bodies. As people realize this role in helping the environment, the pollution of water bodies will stop.

2. Legislation

By imposing very strict law, water pollution can be stopped. Heavy fines and improvement should be given to those which pollute the water bodies.

2. Climate change

There are many different problems that are leading to our climate change some of them heavy to do with the greenhouse effect and other changes are occurring due to human activity and solar paradiance.

4. Ozone layer depletion

Ozone layer is a deep layer in earth's atmosphere that curtain ozone which is a naturally occurring molecule attaining these oxygen atoms. There are molests form a gaseous layer in the earth's upper atmosphere called stratosphere. This lower region of stratosphere containing relatively higher concentration of ozone is called ozonosphere.

Causes

1. Natural

Ozone layer has been found to be affected by certain natural phenomena such of spate and stratosphere winds. But this has been found to cuisse not more than 1-2% depletion of ozone layer.

2. Man-made

Some causes made by man for his progress where he failed to maintain sustainable development.

Effects

1. Damage to Human Health

The Ozone layer is depleted it means human will be overly exposed toUV light.

Scanned with OKEN Scanner

Overexposure to strong UV light causes skin cancer, sunburns etc.

2. Degradation of environment

1. Use of environment cloning products

Most household cleaning products are loaded with harsh chemicals that find way to the atmosphere eventually contributing to degradation of ozone layer.

2. Discourage driving of private vehicles

The easiest technique to manicure ozone depletion is to limit the number of vehicles on the road. These vehicles admit a lot of greenhouse gases that eventually farm smog a catalyst in the depletion of ozone layer.

Air Pollution

Air pollution can be thought of as any substance that holds the potential to hinder the atmosphere or the well being of living beings surviving in it or the imbalance due in the constituents of the atmosphere.

Causes of Air Pollution

1) **Burning of fossil**
   Sulphur dioxide omitted from the burning of fossil fuels like coal, petroleum are one major cause of air pollution. Pollution due to emitted gases from vehicles is another major cause.
2) **Exhaust from factories :**
   Manufacturing industries release a large amount of carbon monoxide, hydrocarbons, organic compounds and chemicals into the air thereby depleting the quality of air.

Effects of air pollution

1) **Respiratory and heart problems :**
   The effects of air pollution are alarming. They all known to create several respiratory and heart condition along with concept among other threats to the body. Several million are known to have died due to air pollution either directly or indirectly children in is air pollution are known to suffer from asthma.
2) **Global warming :**

   Another direct effect is the immediate alterations that the world is witnessing due to global warming. With increased temperatures worldwide, increase in sea level and melting of ice from colder regions and iceberg, displacement and loss of habitat have already signaled an impending disaster if actions for preservations aren't undertaken soon.

Scanned with OKEN Scanner

Solutions for air pollution

1) **Conversation of energy :**

   Simple measures like switching off lights and fans can help reducing consumption of electricity which in turn will reduce the number of fossil fuels burnt for its production.

2) **Reduce, reuse, recycle:**

   Items that are not of use any longer should be either reused or recycled.

6) **Soil pollution**

Soil is very important natural resource to us. The plants that fled us, grow in it and keeping it healthy is essential to the sustainability of our planet. The main reason why our soil becomes contaminated is due to manmade waste. The waste produced from nature itself only adds to the fertility of soil. However our waste products all full of chemicals and they consternate the soil.

Causes of Soil Pollution

1) **Industrial Activity :**
   This has been the biggest contributor to the problem in the last century. Most industrials are dependent on extracting minerals from the Earth. The byproducts are toxic and they are not disposed off in a safe manner. As a result, the industrial waste lingers in the soil for a long time and renders it suitable for use.
2) **Waste Disposal :**
   Another growing cause of concern is how we dispose of our waste. Other than industrial waste, our home waste is also a huge cause of soil pollution.

Effects of Soil Pollution

1) **Effect on health of humans**
   Considering how soil is the reason we are able to sustain ourselves, the contamination of it has major consequences on our health. Crops and plants growth in polluted soil, absorb much of the pollution and pass them onto us. This is reason of the sudden surge in small and terminal illnesses.
2) **Decreased Soil Fertility :**
   The toxic chemicals present in the soil can decrease soil fertility and therefore decrease the soil yield. The contaminated soil is then used to product fruits and vegetables which lacks quality nutrients and may contain some poisonous substance that can cause serious health issues.

Solutions for Soil Pollution

Scanned with OKEN Scanner

1) **Reducing Deforestation :**
Avoiding deforestation is an uphill task. However, deforestation can be cut down and this can create an impressive way of reshaping and restoring forests and vegetation cover.

2) The ant comes of soil erosion and quality decline are widely irreversible. Still, soil agonic matter and plant nutrients can be replenished restore the lost soil mineral matter and organic content, it would require what is known as land reclamation. Land reclamation encompasses activities centered towards restoring the previous mineral matter and soil's vital minerals. This may indents activities such as addition of plant resides to degraded soils and improving range arrangement.

7) Acid Rain

Acid Rain refers to a mixture of deposited material, both wet and dry, coming from the atmosphere containing more than normal amounts of nitric and sulfuric acids. It is defined as rain, frog, sleet or snow that has been made acidic by pollutants in the air as a result of fossil fuel and industrial pollution that mostly emits Nitrogen Oxide (NO_4) and sulfur dioxides (SO_2). Acidity is determined on the basis of PH level of the water droplets.

Causes of Acid Rain

1) **Natural Sources :**
The Major natural casual agent for acid rain is volenic emulsions. Volcanoes emit acid producing gases to create higher than normal amounts of acid rain or any other form of precipitation such as fog and snow to an extent of affecting vegetation cover and health of residents within the surrounding.

2) **Man-Made Sources** :
Human activities leading to chemical gas such as sulfur and nitrogen are the primary contributors to acid rain. The activities include air pollution sources emitting sulfur and nitrogen gases like factories, power generation facilities, and automobiles

Effects of Acid Rain

1) **Effects on Aquatic Environment** :
Acid rain either falls directly on aquatic bodies or gets run off the forests, roads and fields to flow into streams, rivers and takes. Acid gets accumulated in the water and lower the overall PH of the water body. The aquatic plants and life need PH level of 4.8 to survive.

2) **Effects on Soil**
Acid rain highly impacts on soil chemistry and biology. It means soil microbes and biological activity as well as soil chemical composition such as soil PH are damaged or reversed due to the effects of acid rain. The soil needs to maintain an optimum PH level for the continuity of biological activity.

Scanned with OKEN Scanner

Solutions to Acid Rain

1) **Restoring Damaged Environments :**
Use of limestone or line, a process called liming, is a practice that people can do repair the damage caused by acid rain to lakes, rivers and brooks. Adding live into acidic surface waters balances the acidity. It is a process that has been extensively been used for instance in Sweden, to keep the water PH optimum.
2) **Alternative Energy Sources :**
Besides fossils fuels, there is a wide range of alternative energy sources that can generate electric power. These include wind energy, geotheual energy, solar energy, rayon power and nuclear power. Fuel cells, natural gases and batteries can also substitute use of source full as cleaner energy sources.

8) Noise Pollution

Noise pollution is defined as unwanted sounds that disrupt normal sound in the environment. Noise pollution often emanates from rail road's, road traffic, aircraft, loud music, construction sites, and industrial activities. In the majority of cases, individual response to noise is influenced by loudness, time pattern and frequency.

Causes of Noise Pollution

1) **External Sources of Pollution**
The industrialization has resulted in the rise of noise pollution. The industries include tensile mills, engineering plants, printing presses and metal industries. Most industries use heavy machinery capable of producing very high level of noise. They have equipment such as compressors, exhaust fans, grinding mills and generators which increase the overall noise levels in the environment.
2) **Indoor sources of noise :**
These are activities such as the loud hanging of doors, noises from playing children, furniture movement, crying infants loud argument such as Hi-fi systems, television sets and loudspeakers that may further contribute to the overall noise emanating from indoor household activities.

Effects of Noise Pollution

1) **Hearing Problems**
Any unwanted sound that our ears have not been built to fitter can cause problems within the body. Our ears can take in a certain range of sounds without getting damaged. Man-made noises such as jackhammers, house, machinery, airplanes and even vehicles can be too loud for our hearing range.
2) **Health Issues**

Scanned with OKEN Scanner

Excessive noise pollution in working areas such as offices, construction sites, bears and even in our homes can influence psychological health. Studies show that the occurrence of aggressive behavior, disturbance of sleep, constant stress, fatigue and hypertension can be linked to excessive noise levels.

Solutions to Noise Pollution

1) **Standard laws by different organizations :**
Occupational safety and healthier policies. These policies impose administrative and engineering controls in the workplace in cases where the workers are exposed to levels of noise which are above 90-43A for a period of eight hour time weighted averages (TWA). Other organizations include Mine, Safety and Health Organizations.

CONCLUSION

Here we saw many environmental problems facing the world today, the world we live in. ranging from pollution of air, of water, the soil noise to big existential risks like global warming and climate change, these problems really make us think and put things into perspective. It is a challenge before us, one that not only affects just the humans residing on the earth currently, but also to the future generations yet to be born.

There are ways we can contribute towards overcoming these challenges before humanity. It we as individuals, come together and take steps in the direction of environmental stability, then there is definite hope for us. There are small actions all us can do. The carbon footprint of the individuals is a huge concern for the environment. We can do our part in reducing it by a variety of ways, like car-pooling and using the public transportation system, in the short. In the term, there are different things at play, like gradually switching from fuel to electric, curbing rampant industrialism by appropriate government policies etc. there are studies which indicate that the human consumption of meat also plays a role in global warming. Adopting a vegan lifestyle is one of the more extreme but environmentally conscious decisions an individual may choose to undertake.

The blatant use of plastic products is a biological hazard in that it pollutes the ocean as well as end gearing the survival of number our life forms. We can personally minimize the extent of our own plastic waste and encourage others to do so, too. Littering is a huge worldwide problem. We must be mindful of where we dispose off of garbage, especially the non-biodegradable type.

Even if we, as individuals make a decision to be even 1% more environmentally conscious every day, the logical impact on the earth would be tremendous. We strongly urge you to give thought to the health of the world we are living in one will leave behind for the future

Scanned with OKEN Scanner

generations. By being mindful and making the right actions, we have a hope of bringing the world back from a path that may lead to environmental disaster.

References

Bose, A., Nangbri, T. and Kumar, N. (eds.) Tribal Demography and Development in North-East India, Delhi: B.R.

Harvey, Brian and John D. Hailett, 1977, Environment and Society: An Introductory Analysis, McMillan, London.

Michale, Redclift, 1984, Development and the Environmental Crisis, Meheun Co. Ltd. New York.

Munshi, Indra, 2000, Environment in Sociological Theory, Sociological Bulletin, Vol. 49, No.2.

Schnaiberg Allan, 1980, The Environment, Oxford University Press, New York.

Sharma, S.L. 1984, Perspective on Sustainable Development in South Asia, in Samad (ed.) Perspectives on Sustainable Development in Asia, Kualalumpur: ADIPA.

Sen Amartya (1981), Poverty and Famines, New Delhi: OUP.

Singh, K.S. Tribal Movements in India, Vol. I &II, New Delhi: Manohar Prakashan, 1982.

Scanned with OKEN Scanner

Edited Book
ISBN-978-81-946103-7-3

Vidarbha Marathi Samajshastra Parishad
Organised
One Day Interdisciplinary National e- Conference
On
6th September, 2020
On

The Contribution of Sociologists for Community Development and Nation Building

Dr.B.M.Karade
Organizing Secretary and Chairman
Vidarbha Marathi Samajshastra Parishad

Dr.Ravindra Vikhar
Secretary
Vidarbha Marathi Samajshastra Parishad

Scanned with OKEN Scanner

Edited Book
ISBN-978-81-946103-7-3

विस्थापनातून उदभवित समस्या आणि विकास

प्रा. शोभा. पी. ताजने

समाजशास्त्र विभाग प्रमूख राम गणेश गडकरी कॉलेज सावनेर

प्रस्तावना –

विस्थापनाची समस्या हि जागतिक समस्या आहे. नैसर्गिक किवा मानव निर्मित कारणामुळे झालेल्या विस्थापनातून सामाजिक,सांस्कृतिक,मानसिक समस्या निर्माण होतात.एखादा प्रकल्प निर्माण करतांना प्रकल्पाबदल खूप चर्चा केली जाते. परंतू प्रकल्पाचा विस्थापित लोकांनवर कोणता परिणम होईल याबदलचा विचार केला जात नाही.प्रकल्पात गेलेल्या लोकांच्या संपत्तीचा योग्य मोबदला मिळत नाही. भारतात स्वातंत्र्योतर काळात विस्थापनाचा प्रश्न प्रामुख्याने निर्माण झालेला आहे.विस्थापन हे स्व वर्तन नसते.ज्या लोकांना नियोजनाचा लाभ अपेक्षित असतो आणि ज्याना झळ लागलेली असते.ते लाभदायक योजना श्शासना वर योजना कार्यान्वित करण्याचा दबाव आणतात श्शासनाने विकासाचे लक्ष्य गाटण्यासाटी या चिंतन व अध्ययना तून पर्यायी विकास चिरंजवी विकास आणि विस्थापनाला प्रेरित करणारा विकास या संक्लपना समोर आल्या आहे.योजनेची आखणी केलेली असते.पंरतु अशी आखणी करतांना विस्थापिताच्या हिताकडे विशेष लक्ष दिले जात नाही त्यामुळे विस्थापिताच्या प्रश्न वाढत जाते.विकास प्रकल्पग्रस्त विस्थापिताच्या समस्या आणि त्याच्या पुनर्वसनाचे प्रश्न यांचे पत्रकार ,विचारवंत,समाजसेवक, विघापीठामधील प्राध्यापक आदींद्वारे अध्ययन सुरु आहे.

संशोधनाची उदिष्टये –

१) विस्थापनातून उद्रभावित समस्याचे अध्ययन करणे.

२) विस्थापनाचा अर्थ समजून घेणे

३) विस्थापनाला प्रेरित करणायय विकासाचे स्वरुप अभ्यासने

संशोषन पद्धती–

प्रस्तुत संशोधन व्दितीय साधन सामग्रीवर आधारीत असून विविध संदर्भग्रथ , पुस्तके, मासिके यांना आधारभूत मानले आहे.

विस्थापनाचा व्याख्या अर्थ –

भूकंप आणि युद्ध या दोन कारंणामुळे लोकांनवर आपआपली घरेदारे सोडून बेघर होण्याची पाळी येते.विकास प्रकल्पामुळेही काही लोकांना आपापली घरोदारे गमवावी लागते. आजपर्यतचे उभे आयुष्य ज्या गावात व परिसरात घालविले परिसर एका निश्चित ठरलेल्या दिवशी सोडून जाण्याची पाळी स्त्रिया,पुरुष,मुले,गुरेढोरे अशा सर्वावरच येते.खरे म्हणजे भूकंप आणि युद्धग्रस्त काही काळानंतर आपापल्या परिसरा आपला परिसर कायमचा गमवण्याची पाळी येते.विस्थापितांना त्यांच्या श्शेती व घरदार या मालमत्तेचे मूल्याकंन करुन आर्थिक मोबदला दिला जातो. पुनर्वसनानंतर त्यांना श्शेतीच्या बदल्यात श्शेती व घरदार मिळाले तरिही त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होतेच असे नाही. पुनर्वसनानंतर विस्थापित व त्या ठिकाणाचे मूळ रहिवासी यांच्यात ताणतणाव निर्माण होत असल्याचेही अभ्यासकांना दिसून येते.

Scanned with OKEN Scanner

Edited Book
ISBN-978-81-946103-7-3

विस्थापनाला प्रेरित विकासाचे स्वरुप—

त पुन्हा परत येऊ शशकतात पंरतू प्रकल्पग्रस्त लोकांवर मात्र आपला परिसर कायमचा गमवण्याची पाळी येते.विस्थापितांना त्यांच्या शशेती व घरदार या मालमत्तेचे मूल्याकंन करुन आर्थिक मोबदला दिला जातो. पुनर्वसनानंतर त्यांना शशेतीच्या बदल्यात शशेती व घरदार मिळाले तरिही त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होतेच असे नाही. पुनर्वसनानंतर विस्थापित व त्या ठिकाणाचे मूळ रहिवासी यांच्यात ताणतणाव निर्माण होत असल्याचेही अभ्यासकांना दिसून येते.

विस्थापनाला प्रेरित विकासाचे स्वरुप— नर्मदा नदीवरील सरदार प्रकल्प हा विस्थापनाला प्रोत्साहित करणारा आहे म्हणून तो नको. या प्रकल्पाच्या बांधाची उंची वाढवली की आणखी काही गावे बुडतात.त्याने विस्थापितांच्या संख्येत भर पडते म्हणून या प्रकल्पाच्या बांधाची उंची वाढविण्यास विरोध हि आंदोलकांची भूमिका टिकली नाही.तसेच या प्रकल्पाला अर्थसहाय्य करणा—या आतरराष्ट्रीय संस्थांनीही आंदोलकांची ही भूमिका मान्य केली नाही. समुद्रकिनाऱ्यावरील

बदरांचा विकास, कोकण रेल्वे,नागपूरचा कार्गो हब प्रकल्प, रायगड जिल्हातील सेझचा प्रकल्प यासारखे कोणत्याही प्रकल्पाचे उदाहरण घेतले तरीही त्या प्रकल्पामूळे काही व्यकतींवर विस्थापित होण्याची पाळी येणार हे निश्चित आहे. म्हणून या सर्व विकास प्रकल्पांना विस्थापितांना प्रेरित करणारे विकास प्रकल्प असे संबोधने चूक ठरते. पर्यावरणाचे कमीत कमी नुकसान आणि विस्थापित होण्याची पाळी येणाऱ्या मानवी हक्काची जपणूक करणारे प्रकल्प हे विस्थापनाला प्रेरित करणारे विकास ठरणार नाहीत असे निश्चित म्हणता येते.काही अटीची पूर्तता होत असेल तर विस्थापन देखिल समर्थनीय ठरु शशकते.

विस्थापनातून उदभावित समस्या

विस्थापनातून अनेक समस्या निर्माण होतात. त्यात सामाजिक ,आर्थिक, मानसिक, सांस्कृतक संमस्याचा समावेश दिसतो. ह्या समस्याचा ठळकपणे सामाजिक आणि परिस्थितीय ऱ्हास अशा दोन भागात विभागणी केली जाते.

(अ) सामाजिक समस्या

१) कुटुंब उध्वस्तता : मोठया धरणांच्या परिक्षेत्रात आलेली. गावे विस्थापनामूळे त्याचे कुटुंब उध्वस्ते होतात. शशतकानुशतकापासून जोपासलेले नातेसंबंध गावातील नातेसबंध धोक्यात आल्याचे दिसून येते. लोकांना स्वहक्काच्या घरांना मुकावे लागते. दुस—या भूभागावर किवा प्रसंगी दुसऱ्या प्रदेशात स्थानांतरण आवश्यक असल्याने या प्रक्रियेत कौटुंबिक जीवनावर आघात होउण एक प्रकारे कुटुंब उध्वस्त होतात.

२) दारिद्रय : बुडित क्षेत्रातील लोकांना आपल्या पंरपरागत व्यवसायापासू मूकावे लागते. त्याना नीवन क्षेत्रात व्यवसाय बसविने कठीण जाते.उत्पन्नाचे कोन्हतेच स्त्रोतनसते.जंगलातिल वस्तूवर उपजिविका करणाऱ्यानां व्यवसाय करणे सहज साधत नाही. त्यामूळे जीवनावश्यक गरजाची पूर्ती करता येत नाही.त्यामूळे त्याच्या दारिद्रात वाढ जास्त झाल्याचे दिसून येते.

३) मनसिक ताण तणाव : गावे जेव्हा बुडित क्षेत्रासाठी आली किवा येणार असे लोकांना कळले. तेव्हा पासून त्याच्या मनात ताणतणाव निर्माण झाले.स्थायी निवासातून लाभणारी मानसिक सुरक्षा धोक्यात येते. लोकचिंताग्रस्त बनतात. त्याचा परिणामश्शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्यावर होतो.

४) बेरोजगारी : धरणाखाली बुडालेली गावे आणि आदिवासीयांचे पाडे त्यांना रोजगारापासू तोडतात. आपल्या गावात हे लोक पंरपरागत व्यवसाय करतात.श्शेती करणे,मासेमारी, फळेमुळे गोळा करणे अशा व्यवसायातून पैसा मिळवतात.ज्या आधारावर त्यांच्या गरजा भागविल्या जात होत्या. विस्थापनामुळे ह्या पिडितांना योग्य व्यवसायाच्या अभावी बेरोजगारीचा मुकाबला करावा लागतो.

Scanned with OKEN Scanner

Edited Book
ISBN-978-81-946103-7-3

५) आरोग्याचे नुकसान : मानसिक तनावामूळे प्रक्पग्रस्त व्यक्तीचे आरोग्य बिगडते.भूकबळी,सांडपाण्याचा अभाव, स्वछतेचा अभाव व रोगराई इत्यादीमूळे व्यक्तीचे जीवनमान खालावते. जेव्हा वासविक पूर्नरवसाहतीचे बांधकाम सुरु होतो.त्या ठीकाणी आरोग्याचा सोहीचा अभाव असतो.

६) सुविधांचा अभाव : विस्थापितांचे नवीन ठिकाणी पुनर्वसन केले जाते. पंरतू त्या ठिकाणी पायाभुत सुविधा आणि सवलती उपलब्ध करुन दिब्ध करुन दिल्या जात नाही.बहुधा अस्थायी शिबीरेचे स्थायी वस्ती बनतात.हि पुनर्वसनाची एक मोठी समस्या आहे.ज्याचा विस्थापितांना सामना करावा लागतो.

(ब) परिस्थितीय हान्स

१) निसर्गा हानी : महाकाय धुरामुळे परिक्षेत्रातील जमीन,जंगल,वृक्ष,पशुपक्षी, यांच्यावर विपरित झाला. बुडित श्रेत्रातील जंगले नष्ट झाली. त्या भागातिल पशुपक्षाचे आश्रयस्थान नष्ट झाले. जैवविविधता संपुष्टात आली. नैस र्गिक संपतीचे प्रचंड प्रमाणत नुकसान झालें

२) नदयाचे पोत:— नदयावर मोठी धरणे बाधल्यामुळ त्याचे नैसर्गिक पोत बिघडते. बऱ्याच नदयामंध्ये बारा महिने पाणी वाहत असे. त्यामूळे नदीकाठी वसलेल्या गावांची पाण्याची गरज भागविली जाई बांधकांमासाठी रेती उपलब्ध पाण्याची पातळी कायम राही. पंरतू धरणामुळेप विशिष्ट भूभागावर पाण्याचा साठा झाला. नदाचा प्रवाह बंद झाला.नदीच्या प्रवाहात गाळ साचून उथळपणा आला. लोकांच्या पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न उदभवला पाण्याची पातळी खाली गेली. पर्यायाने ओलितावर परिणाम झाला.

३) पुरांचे वाढते प्रमाण : मोठया धरणांतून पावसाळयात साठा वाढत जातो. विशिष्ट मर्यादिपर्यत साठा झाल्यानंतर पाणी सोडल्या जाते.त्यातून पुरांचा धोका निर्माण होतो. दुसरे म्हणजे नदीच्या पात्रात गाळ साचल्यामुळे आलेल्या उथळपणातून पुरांचे प्रमाण वाढते.

४) भूकंप : मोठया धरणात साठवलेल्या पाण्याचा प्रचंड दाब त्या भूक्षेत्रावर पडतो अशा भूक्षेत्रात भूकंप प्रवण होण्याची श्शक्यता नाकारता येत नाही.कोयना परिसरातील भूकंपामागे पाण्याचा दाब हे कारण सागितले जाते. थोडक्यात मोठी धरणे मानवी समाज तसेच पर्यावरणाच्या दृष्टीने हिताचे नाही.यासाठी पर्यावरण तज्ञ आणि सामाजिक कार्यकर्त्ये लहान धरणाचा पुरस्कार करतात.

विस्थापनाचे कारणे —

विस्थापनाची कारणे विविध आहे. मात्र विस्थापिताच्या समस्येचे स्वरुप सारखे नसते.

१) भूकंप

२) औधोगिक वसाहती

३) राजकिय कारणे

४) संरक्षित वन प्रकल्प

५) मोठी धरणे

विस्थापिताच्या समस्या सोडविण्याचे उपाय —

आधुनिक काळात विकास प्रकल्पामुळे विस्थापित होणाऱ्या लोकांच्या समोर अनेकविध समस्या उभ्या असतात. या समस्यांच्या निराकरण्यासाठी व विस्थापिताच्या हितांचे रक्षण करण्यासाठी श्शासणस्तरावर अनेक कायदे केले जातात. तरीही श्शासकीय

Edited Book
ISBN-978-81-946103-7-3

कामातील दप्तरदिरंगाई,अकार्यक्षमता,भ्रष्टचार ही या समस्येच्या निर्मितीसाठी जबाबदार असणारी सर्वसामान्य कारणे आहेत. या कारणांना समोर जावून विस्थापितांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी पुढील उपाययोजना महत्वाच्या ठरतील.

१) घरासाठी विनामूल्य जागा :– विकास प्रकल्पाचा प्रत्यक्ष परिणाम म्हणजे आपले पंरापरागत घर व गाव सोडून विस्थापित व्हावे लागते.निवारांच हिसकल्यावर गेल्यावर कुठे राहवे असा प्रश्न निर्माण होतो. अशा विस्थापित लोकांना घरासाठी पर्यायी जागा उपलब्ध करुन घावी व ती सुध्दा विनामूल्य असावी.

२) घर बांधून देणे :– प्रकल्पग्रस्त विस्थापित झालेल्या लोकांना घरा जागा उपलब्ध करुन देणे पुरेसे नाही.तर त्या जागेवर घरे बांधून दिल्याशिवाय त्या वसाहतीत रहावयास जाणे श्शक्य नाही.

३) श्शेतीसाठी जमीन देणे :– विस्थापित लोकांना उदारनिर्वाहसाठी जमिनीच्या मोबदल्यात जमिन देणे हे तत्व श्शासनाने मान्य केले तरी ते प्रत्यक्षात आणणे आवश्यक आहे.कारण नवीन ठिकाणी ते त्यांचे जूने व्यवसाय करु श्शकत नाही.तसेच विस्थापित झालेल्या बहूताश लोकांचा मूख्य व्यवसाय श्शेती असल्यामूळे घरे बांधून चालनार नाही, तर आपली उपजीवीका चालविण्यासाठी चांगली श्शेत जमिन त्यांना देण्यात यावी.

४) मानसिकता तयार करणे :– मनुष्य हा निर्जीव प्राणी आहे. त्याला पण मन आणि भावना आहे. विकास प्रकल्पाचा ज्या व्यक्तीवर प्रत्यक्ष परिणम होणार आहे.अशा व्यक्तीना विश्वासात घेवून योजनेचे स्वरुप व त्यांचा त्यांचावर होणारा परिणाम सर्वप्रथम स्पष्ट करुण सांगण्यात याव.त्यामुळे त्यांची स्वताची जागा सोडण्याची मानसिकता तयार होईल.

५) भरपाई वेळेवर देणे :– प्रकल्पग्रस्त अथवा विस्थापित लोकांची श्शेतजमीन,घरे प्रकल्पात जातात. व त्या स्थानावर संपत्तीला मूकतात. विस्थापिताचे जिवन त्याच्या वाटयाला येते.अशा वेळी विस्थापित लोकांच्या संपत्तीचे योग्य मूल्यमापन करुन त्यांना त्यांच्या संपत्तीची भरपाई वेळेवर दयावी.

६) बिनव्याजी भांडवल उपलब्ध करुण देणे :– विस्थापितांमध्ये श्शेतकऱ्यांबरोबरच श्शेतीवर अवलंबून असणारे बलूतेदार, कारागीर, नावाडी हे सुद्धा विस्थापित झालेले असतात. विस्थापितामुळे अशा व्यक्तींच्या हातात आलेल्या अर्थार्जनाच्या संधी नष्ट होतात. त्यामूळे त्याच्या स्वाभाविकत:च त्यांना दारिद्रयाच्या खायीत लोटले जाते.अशा व्यक्तीना आर्थिक आधार उपलब्ध करुन दिल्याशिवाय ते योग्य प्रकारे जीवन व्यतीत करु श्शकणार नाही.त्याना नव्याने व्यवसाय उपलब्ध करण्या करिता बिनव्याजी भांडवल उपलब्ध करुण देणे

७) नागरी सुविषा पुरविणे : विस्थापिताचे पुनर्वसन करतांना त्याच्या नवीन पुनवर्सन वसाहतीत सर्व प्रकारच्या सोयी –सवलती पुरविणे आवश्यक आहे.

रस्ते तयार करणे,पाण्यासाठी विहिरी बांधने,दवाखाने, कूपनलिका बसविणे,प्राथमिक श्शाळा,खेळाचे मैदान,सामुदायिक सभागृह,मनोरजंन इत्यादी प्रकारच्या नागरी सुविधा पुरविणे.

८) पुनरर्वसनात गाव हे एकक मानावे

९) विस्थापितांच्या वस्तीत रस्ते,पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था असावी.

१०) गुरेढोरे,खरेदी करण्यासाठी आर्थिक सहाय देण्यात यावे.

.सारांश : विकास प्रकल्पच नको हे एक टोक आहे.आर्थिक विकास विकास म्हटला की काही लोकांवर विस्थापित होण्याची पाळी येणारच.थोडेफार र्प्यावरणाचे नुकसान होणारच.प्रदूषण वाढणार.हे स्वाभाविक आहे.हे दुसरे टोक आहे.अशी अत्यंत टोकाची

Scanned with OKEN Scanner

ISBN [illegible]

[illegible]

संदर्भ सूची –

1) [illegible]

2) [illegible]

3) [illegible]

4) [illegible]

Scanned with OKEN Scanner

An International Multidisciplinary Quarterly Research Journal

ISSN 2277 - 5730
Volume - X, Issue - II
April - June - 2021

AJANTA

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Is Hereby Awarding This Certificate To

Mrs. Shobha Tajane

In Recognition of the Publication of the Paper Titled

The Main Social Problems of India in Current Scenario

Ajanta Prakashan
Jaisingpura, Near University Gate,
Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877
Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 40776

Editor : Vinay S. Hatole

Scanned with OKEN Scanner

Vidarba Marathi Samajshastra Parishad and

Shri Govindrao Mungate Art's and Science College, Kurkheda, Dist. Gadchiroli.

विदर्भ मराठी समाजशास्त्र परिषद ब्रह्मपुरी

One Day Interdisciplinary National E - Conference on

The Impact of Covid - 19 and Existing Social Problems with Context to Indian Society

Certificate

This is to certify that **Mrs. Shobha Tajane** has attended and enriched the deliberations of One day Interdisciplinary National E-Conference on **"The Impact of Covid - 19 and Existing Social Problems with Context to Indian Society"** by Vidarba Marathi Samajshastra Parishad and Shri Govindrao Mungate Art's and Science College, Kurkheda, Dist. Gadchiroli.(M.S.) on 30th April 2021.

He /she has presented a Research paper entitled **"The Main Social Problems of India in Current Scenario"**

His/her paper has been published in **UGC Refereed Journal No.- 40776 - Ajanta - ISSN - 2277 - 5730 with Impact Factor - 6.399**

Dr. B. M. Karade
President VMSP

Dr. Ravindra V. Vikhar
Secretary VMSP
and Head of The Dept. of Sociology

Dr. Raju Munghate
Principal

Scanned with OKEN Scanner

MAHATMA GANDHI ARTS, SCIENCE & LATE N. P. COMMERCE COLLEGE ARMORI, DIST- GADCHIROLI, MAHARASHTRA, INDIA- 441208

Reaccredited by NAAC with 'A' Grade

(Affiliated to Gondwana University, Gadchiroli, Maharashtra)

Certificate

This certifies that Shobha Pandurang Tajne

of Ram Ganesh Gadkari college, Saoner

has successfully participated in One Day e-Training workshop on

GROUNDWATER REPLENISHMENT, 21 June, 2021.

Dr. L.H. Khalsa
Principal
Mahatma Gandhi Arts, Science and late N.P. Commerce College Armori.

Dr. C.P. Dorlikar
Convener
One Day e-Training workshop on Groundwater Replenishment 2021

Prof. P.S. Meshram
Convener
One Day e-Training workshop on Groundwater Replenishment 2021

Prof. S. M. Sontakke
Convener
One Day e-Training workshop on Groundwater Replenishment 2021

Scanned with OKEN Scanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षण संस्था चांदा, संचालित

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

ब्रम्हपुरी, जि. चंद्रपूर (महाराष्ट्र)

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे २९ वे राष्ट्रीय अधिवेशन

"जनसंवाद आणि सामाजिक माध्यमांचा भारतीय समाजावर प्रभाव"

दिनांक : १८ व १९ जानेवारी २०१९

प्रमाणपत्र

श्री / श्रीमती / प्रा. / डॉ. शोभा पी. ताजने

विद्यापीठ / महाविद्यालय रामगणेश गडकरी कला, वाणिज्य महाविद्यालय, सावनेर

यांनी समाजशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी, जि. चंद्रपुर द्वारा आयोजित दि. १८ व १९ जानेवारी २०१९ रोजी "जनसंवाद आणि सामाजिक माध्यमांचा भारतीय समाजावर प्रभाव" या दोन दिवसीय मराठी समाजशास्त्र परिषदेच्या २९ व्या राष्ट्रीय अधिवेशनात सहभाग घेतला / शोधनिबंधाचे वाचन केले, याबद्दल हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

शोधनिबंधाचे शिर्षक प्रसारमाध्यमे आणि बदलते जीवनप्रवाह.

डॉ. सरोज आगलावे अध्यक्ष मराठी समाजशास्त्र परिषद	**डॉ. स्निग्धा कांबळे** आयोजक समाजशास्त्र विभाग प्रमुख डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी	**डॉ. अझिझुल हक** प्राचार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी

Scanned with OKEN Scanner

C.P. AND BERAR E.S. COLLEGE, NAGPUR
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY AND
VIDARBHA MARATHI SAMAJSHASTRA PARISHAD

Two Days Interdisciplinary National Conference
On
The Contribution of Vidarbha Development Board in the Progress of Vidarbha

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms. शोभा पी. ताजणे of .... has attended Two Days Interdisciplinary National Conference on The Contribution of Vidarbha Development Board in the Progress of Vidarbha organised by the Department of Sociology, C.P.and Berar E.S. College, Nagpur and Vidarbha Marathi Samajshastra Parishad on 16-17 October, 2019. He/ She has presented research paper entitled विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या – कारणे व उपाय.

Dr. Arvind Joshi
Organizing Secretary
Department of Sociology
C.P.and Berar E.S.College, Nagpur

Dr. Milind Barhate
Principal
C.P.and Berar E.S.College, Nagpur

Visvesvaraya National Institute of Technology, Nagpur

Department of Humanities and Social Sciences

One Day Interdisciplinary National Conference

On

Recent Trends in Humanities, Social Sciences, Education, Management, Science and Technology

Certificate

This is to certify that

Prof./Dr/Mr./Ms प्रा. शोभा पी. ताजने .... of..

.... has attended One Day Interdisciplinary National Conference on Recent Trends in Humanities, Social Sciences, Education, Management, Science and Technology organised by the Department of Humanities and Social Sciences, VNIT, Nagpur on 2nd June, 2019. He / She has presented Research Paper entitled भारत की संस्कृति ....

....

Nimbarte
Dr.G.N.Nimbarte
Co-ordinator
Department of Humanities and SS
VNIT, Nagpur

Deshpande
Dr.Yogesh Deshpande
HOD
Department of Humanities and SS
VNIT, Nagpur

Scanned with OKEN Scanner

Shri SaiBaba Gramin Vikas Sanstha's

MAHILA MAHAVIDYALAYA GADCHIROLI

Centenary Celebration Year of Indian Sociology : 1919-2019

ONE DAY INTERDISCIPLINARY NATIONAL CONFERENCE ON
"DRUG ADDICTION - A MAIN PROBLEM OF INDIAN SOCIETY IN CURRENT SCENARIO"

CERTIFICATE

This Certificate is awarded to Mr. / Mrs. / Dr. Shobha Pandurang Tajne of Ram Ganesh Gadkari Arts & commerce college saoner. in recognition of participation in National Level Conference on **"DRUG ADDICTION-A MAIN PROBLEM OF INDIAN SOCIETY IN CURRENT SCENARIO"** organized by the Department of Sociology, Mahila Mahavidyalaya, Gadchiroli on 1st March 2019.

He / She has presented Reasearch Paper entitled व्यसने आणि त्याचे दुष्परिणाम

S N Gaherwar
Dr. S. N. Gaherwar
Head Dept. of Sociology
Mahila Mahavidyalaya, Gadchiroli

Dr. Hansa Tomar
Principal
Mahila Mahavidyalaya, Gadchiroli

Scanned with OKEN Scanner

CERTIFICATE

OF PARTICIPATION

प्रा. शोभा पांडूरंग ताजने, राम गणेश गडकरी कला वाणिज्य महाविद्यालय, सावनेर, जि. नागपूर

Has successfully contributed and published a paper entitled here with

वाढती बेरोजगारी : प्रश्न आणि आव्हाने

In an

International Peer Reviewed & Refereed

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

Dr. Yashpal D. Netragaonkar
Editor in Chief for S R Journals

SRJIS

ISSN 2319-4766, SJIF 2021:7.380

JAN-MAR, 2022 VOLUME 10, ISSUE 60

Scanned with OKEN Scanner

Yeshwant Rural Education Society's

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Re-accredited with B" Grade by NAAC

Department of History & Historian Dr. V. G. Bais Gaurav Samiti

Organise

National Seminar on

MULTIDIMENSIONAL CONTRIBUTION OF MAHATMA GANDHI TO THE MAKING OF MODERN INDIA

150 YEARS OF CELEBRATING THE MAHATMA

Certificate

This is to certify that

Prof./Dr./Mr./Mrs. Rambhau N. Korekar

of R.G.G. College, Sawner.

has actively participated as Resource person/ Chairperson / Paper presenter in the National Seminar on "Multidimensional Contribution of Mahatma Gandhi to the Making of Modern India" on 28th December, 2018. He/She has Presented paper entitled

—

Prof. S. B. Deshmukh
President
Yeshwant Rural Education Society, Wardha

Coordinator
Historian Dr. V. G. Bais Gaurav Samiti

Convener
Dr. V. A. Deshmukh
Principal, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Scanned with OKEN Scanner

स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ,
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ,
गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली

इतिहास परिषद ५४ वे अधिवेशन

निवडक शोधनिबंध

(खंड - एकविसावा)

Scanned with OKEN Scanner

...nal.wankhede@bank

14.	अनुसंधान में द्वितीयक स्त्रोतों का महत्व दिपक हरी लहासे	97–101
15.	बौद्ध काळातील चलन आणि वस्तू मुल्य डॉ. भरत मधुकर लोंढे	102–106
16.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आदर्श व्यवस्थापन डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	107–117
17.	लार्ड वेलस्लीची तैनाती फौज पध्दती म्हणजे शिवाजी महाराजांची चौथाई सरदेशमुखीची कल्पना प्रा. डॉ. निलय देशमुख	118–122
18.	ब्रिटिशांची कायमधारा पध्दत आणि हिन्दु मुस्लिमातील वैमनस्य प्रा. आर. बी. वाघ	123–126
19.	सदाशिवराव ठाकरे यांचे यवतमाळ जिल्ह्यात झालेल्या भूदान आंदोलनातील योगदान अमर आर. कोंडापलकुलवार	127–130
20.	विदर्भाची पंढरी–श्री क्षेत्र शेगांव संस्थानमधील धार्मिक कार्यक्रम उमेश मनोहर राऊत	131–139
21.	नागपूरकर भोसल्यांची न्यायव्यवस्था कु. प्राची रामचंद्र पोगुलवार	140–143
22.	भोसल्यांच्या बंगाल स्वारीत भास्करपंत कोल्हटकर यांची भूमिका रामभाऊ नारायण कोरेकर	144–147
23.	Means of Communications In Colonial India Dr. Mubaraque Quraishi	148–153
24.	इतिहास परिषदेची संपन्न झालेली वार्षिक अधिवेशने	154–183

Scanned with OKEN Scanner

14.	अनुसंधान में द्वितीयक स्त्रोतों का महत्व दिपक हरी लहासे	97–101
15.	बौद्ध काळातील चलन आणि वस्तू मुल्य डॉ. भरत मधुकर लोंढे	102–106
16.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आदर्श व्यवस्थापन डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	107–117
17.	लार्ड वेलस्लीची तैनाती फौज पध्दती म्हणजे शिवाजी महाराजांची चौथाई सरदेशमुखीची कल्पना प्रा. डॉ. निलय देशमुख	118–122
18.	ब्रिटिशांची कायमधारा पध्दत आणि हिन्दु मुस्लिमातील वैमनस्य प्रा. आर. बी. वाघ	123–126
19.	सदाशिवराव ठाकरे यांचे यवतमाळ जिल्ह्यात झालेल्या भूदान आंदोलनातील योगदान अमर आर. कोंडापलकुलवार	127–130
20.	विदर्भाची पंढरी–श्री क्षेत्र शेगांव संस्थानमधील धार्मिक कार्यक्रम उमेश मनोहर राऊत	131–139
21.	नागपूरकर भोसल्यांची न्यायव्यवस्था कु. प्राची रामचंद्र पोगुलवार	140–143
22.	भोसल्यांच्या बंगाल स्वारीत भास्करपंत कोल्हटकर यांची भूमिका रामभाऊ नारायण कोरेकर	144–147
23.	Means of Communications In Colonial India Dr. Mubaraque Quraishi	148–153
24.	इतिहास परिषदेची संपन्न झालेली वार्षिक अधिवेशने	154–183

भोसल्यांच्या बंगाल स्वारीत भास्करपंत कोल्हटकर यांची भूमिका

रागभाऊ नारायण कोरेकर

संशोधक विद्यार्थी

भास्करपंत कोल्हटकर यांचे मुळ गाव रत्नागीरी जिल्हयातील नेवरे होय. पुढे सातारा जिल्हयातील वाईला स्थाईक झाले. छत्रपती शाहू महाराजाकडून पहिल्या रघुजीस सेना साहेब सुभाची वस्त्र दिल्यानंतर त्यांच्याकडे मुख्य लष्करी अधिकारी म्हणून भास्करपंताची नेमणूक झाली. रघुजींच्या पुढील सर्व लष्करी कारभारात भास्करपंताचा प्रामुख्याने सहभाग होता.

मराठी इतिहासातून भोसल्यांच्या या प्रसिद्ध सेनापतीचा उल्लेख सर्वत्र 'भास्करराम' नावाने केला आहे. बंगालकडील इतिहासामधून 'भास्करपंडीत' असा उल्लेख त्यांच्या नावाचा आढळतो. बंगालचा नवाब मुर्षिदकुलीखानकडे मीर हबीब नावाचा एक प्रामाणिक सरदार होता. त्याला अलिवर्दीखानाच्या कपटी कारस्थानाचा विट आला होता. अषा परिस्थितीत फक्त मराठेच मार्ग काढू शकतो असे मीर हबीबला वाटत होते. त्यामुळे तो नागपूरला रघुजी भोसलेंकडे आला. त्यावेळी रघुजी भोसले नागपूरला उपस्थित नव्हते. मीर हबीबर रघुजी येईपर्यंत नागपूरला मुक्काम करून राहिले. यावेळी नागपूर दरबारात भोसल्यांचा मुख्य सेनापती म्हणून भास्करपंत कोल्हटकर उपस्थित होते. भाष्करपंतांनी आपल्या मुत्सद्देगीरीच्या जोरावर मीर हबीबला रघुजी परत येईपर्यंत थांबविले. त्यानंतर रघुजी भोसले व मीरहबीब यांच्यात भेट होऊन प्रदीर्घ चर्चा झाली, अनेक मुद्यांवर वाटाघाटी झाल्या. रघुजी भोसलेंना आपले साम्राज्य वाढविण्यासाठी ही योग्य संधी होती. रघुजीने आपला साम्राज्य विस्तार करण्यासाठी याचा पुरेपूर उपयोग केल्याचे दिसून येते.

इ.स. 1742 ला रघुजी भोसल्यांची बंगालवर पहिली स्वारी सेनापती भास्करपंत कोल्हटकर यांच्या नेतृत्वात झाली. या संपूर्ण मोहीमेमध्ये मीर हबीबचे भास्करपंताना मोलाचे मार्गदर्षन लाभले.

भास्करपंतांनी एकूण परिस्थितीचा विचार करून नवाबाच्या छावणीची व शहराची टेहाळणी करण्याची योजना आखली. युद्धनितीचा एक भाग म्हणून शहराच्या दुसऱ्या भागातून काही सैन्य आत घूसवून शहराची जाळपोळ सुरू केली. लढाईचा प्रसंग न येता चौथाईची रक्कम वसूल होत असेल तर बरे म्हणून भास्करपंतांनी नवाबाकडे 10 लाख रूपयांची मागणी केली. नवाबाला तो अपमान वाटला व वाटाघाटी झाली नाही. त्यामुळे नवाबाच्या आणि भोसल्यांच्या सैन्यांमध्ये चकमकी सुरू झाल्या. नवाबाला मराठयांच्या गनिमी काव्याच्या लढाईची अजिबात माहिती नव्हती. समोरासमोरच्या लढाईत तो तरबेज होता. मराठ्यांची लढाईची पद्धत पाहून नवाब पूर्णपणे कोलमडून गेला. शेवटी भास्करपंतांच्या मुत्सद्देगीरीपुढे नवाबाला हार पत्करावी लागली. भास्करपंतांनी काही अटी ठेवल्या त्यामध्ये एक कोटी रूपये आणि सर्व हत्ती आमच्या स्वाधीन करीत असल्यास आम्ही नवाबाला सुरक्षित वाट देण्यास तयार आहोत, असे भास्करपंतांनी सूचविले. परंतु नवाब अलिवर्दीखान या करारास तयार झाला नाही.

एकीकडे नवाबासोबत तहाच्या बोलणीचा देखावा करीत असताना दुसऱ्या बाजूने भास्करपंतांनी नवाबाचा धान्यसाठा, प्रचंड तोफखाना, शस्त्रागार यावर वर्चस्व मिळविले. आपल्या सैन्यातील काही मोजक्या सैनिकांना नवाबाच्या सैन्यात घुसविले. त्यामुळे अचानक झालेल्या या हल्यामुळे नवाबाचे सैन्य गोंधळून गेले. नेमका याचा फायदा भास्करपंतांनी घेत. नवाबाच्या तोंडावर काही सैन्य लढाईकरिता ठेवले आणि बाकीच्या लोकांनी वळसा घालून छावणीवर हल्ला केला. यावेळी नवाबाच्या सर्व युद्धसामुग्रीवर भास्करपंतांच्या सैन्यांनी सहज ताबा मिळविला. या मोहिमेमुळे नवाब पूर्णपणे अडचणीत आला. अखेर नवाबाने बरद्वानच्या राजाचा सेनापती शेरउल्लाखॉने यास भास्करपंताकडे तहाची बोलणी करण्यासाठी पाठविले. परंतू भास्करपंतांनी ते मान्य केले नाही.

बऱ्याच काळापासून भास्करपंत बंगालमध्ये उपस्थित असल्यामुळे आपल्या प्रांतात परत जाण्याची ओढ त्यांच्या मनात निर्माण झाली. सैनिकांच्या खर्चापोटी मोठ्या प्रमाणात पैसा व दारूगोळा खर्ची घातला गेला. यामुळे सुद्धा भास्करपंतांना नागपूरला जाणे आवष्यक होते. परंतू मीर हबीब याने पंतास परत न जाण्याचा आग्रह धरला. पैषाचा प्रष्न सोडविण्याची त्याने हमी घेतली. यानंतर मीर हबीबने मुर्षिदाबाद शहरातील पत–पेढयांवर हल्ला चढवून मोठया प्रमाणात लुटीचा माल हस्तगत केला. त्यात नगदी रोख, सोने, जड जवाहीर होते. हा सर्व

सुटीला भाग घेऊन मीर हबीब मराठ्यांच्या प्रवासाला निघालेल्या भास्करपंतास भेटले व विनंती केली की, "तुम्ही जर पैशासाठी बंगाल सोडत असाल, तर मी तुम्हाला पाहिजे तेवढे पैसे उपलब्ध करून देतो." इतके सांगून त्याने मराठ्यांना केलेल्या मदतीची आठवण करून दिली. त्यामुळे भास्करपंतांनी आपला निर्णय बदलविला व छावणी बंगालमध्ये ठेवण्याचे ठरविले.

बंगालच्या उत्पन्नाचे साधन बंदरापासून मिळणारा कर व जकाती पतपेढ्या होत्या. मीर हबीबच्या मदतीने भास्करपंतांनी हुगळी नदीवरील बंदरावर आपला ताबा मिळविण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले. कारण मीर हबीबला त्या बंदराची खडानखडा माहिती होती. या बंदरातील प्रमुख व्यापारी मीर अब्दुल हुसेन व मीर अब्दुल कासीम यांच्या सहाय्याने बंदराला लागून असलेल्या किल्ल्यांचाताबा भास्करपंतांनी मिळविला. अशाप्रकारे भास्करपंतांनी युक्तीगिरीचा वापर करून नवाबाच्या बऱ्याच ठिकाणावर आपले अधिपत्य निर्माण केले.

भास्करपंतांना पुढे आपल्या सैन्याचा टिकाव लागणार नाही, ही गोष्ट बंगालचा नवाब जाणून होता. म्हणून नवाबाने दिल्लीच्या बादशहाला समजावून सांगितले की, संपूर्ण मोगलसाम्राज्य धोक्यात आहे. त्यामुळे दिल्लीच्या बादशहाने नानासाहेब पेशव्यांना खलिता लिहून कळविले की, "बादशाही मुलखातून चौथाईचे पैसे तुम्हास मिळतात. परंतू तुमचे बाईबंद नागपूरकर भोसले बंगालमध्ये जाऊन धुमाकूळ करतील तर तुमचे चौथाईचे हक्क उरणार नाही. तरी तुम्ही भास्करपंतांना आवरा. कारण मोगल साम्राज्यात बंगाल हा खरा उत्पन्न देणारा प्रदेश आहे." यावरून भास्करपंतामध्ये असणारे श्रेष्ठ सेनापतीचे गुण सिद्ध होतात.

भास्करपंतांच्या नेतृत्वात झालेल्या दुसऱ्या बंगालच्या स्वारीत विशेष काही निष्पन्न झाले नाही. या स्वारीच्या दरम्यान पेशवे आणि भोसले विवाद सुरु होता. छत्रपती शाहूंच्या मध्यस्थीने हा वाद मिटला. त्यानुसार रघुजी भोसल्यांना पूर्वेकडील दिशा व मुलुखात (बंगाल- ओरिसा- छत्तीसगड) विस्तार करण्याची मुभा देण्यात आली.

1744 दरम्यान भास्करपंत मोठ्या प्रमाणात सैन्यघेवून बंगालवर चालून गेले. यावेळी अलिवर्दीखानाची प्रकृती ठीक नव्हती. त्यातच भास्करपंतांच्या आक्रमणाची बातमी त्याला समजली. मराठ्यांच्या सततच्या स्वाऱ्यांमुळे त्रस्त झालेल्या अलिवर्दीखानाने आता भास्करपंतांचा कायमचा बंदोबस्त करण्याचे ठरविले.

अलिवर्दीखानाचा सरदार मुस्तफाखान याने, नवाब तुम्हाला घाबरला आहे व आपल्याषी तहाचे बोलणे करण्यास तयार आहे असे भास्करपंतांना खोटे आष्वासन दिले. यानंतर नवाब आणि भास्करपंत यांच्यात तहाच्या बोलणीसाठी स्थळ निष्चित करण्यात आले. ठरलेल्या स्थळावर भास्करपंत उपस्थित झाले. नवाबाच्या सैनीकांनी विष्वासघाताने भास्करपंतांवर हल्ला चढविला व क्षणात भास्करपंतांचे षिरच्छेद केले. विष्वासघाताने भास्करपंतांचा वध करण्यात आला. भास्करपंताचा अषाप्रकारे शेवट झाला. भास्करपंतांच्या वधाची बातमी कळल्यावर पहिल्या रघूजीच्या मनावर त्याचा खोल परिणाम झाला. भास्करपंताच्या वधाचा वचपा काढण्याच्या तयारीला पहिले रघूजी लागले.

पहिल्या रघुजीने भास्करपंतांच्या पष्चात त्यांची पत्नी ताराबाई हिच्या नावाने वऱ्हाडच्या सुभ्याचा कारभार दिला. तिच्या वतीने कृष्णाजी गोविंद यास कारभारी नेमल्या गेले. तसेच भास्करपंतांचे बंधू कान्हेरेराम यांचे रघुजीने सात्वन केले व त्यास वंषपरंपरा दरसाल पंचवीस हजाराची नेमणूक करून दिली.

निष्कर्ष

भास्करपंत कोल्हटकर शेवटपर्यंत रघुजीस बांधील राहिले. त्यांच्यात असलेले श्रेष्ठ सेनापतीचे गुण व मुत्सद्देगीरीच्या भरोषावर भारताच्या पूर्व प्रांतात भोसल्यांचा दबदबा निर्माण झाला. एकंदरीत भोसल्यांच्या साम्राज्यविस्तार मोहिमेत भास्करपंताची भूमीका महत्वाची राहिली.

संदर्भ ग्रंथसुची

1. सहस्त्रबुद्धे बा.मा., भोसल्यांच्या बंगालवरील स्वाऱ्या, राजवाडे संषोधन मंडळ, पुणे.
2. कोलाटकर श.गो., नागपूर राज्याचा अर्वाचीन इतिहास, मंगेष प्रकाषन, रामदासपेठ, नागपूर
3. काळे या. मा.(संपा.), नागपूरकर भोसल्यांची बखर, मध्यप्रांत संषोधन मंडळ, नागपूर, 1936.
4. देषपांडे, रा.खु., विदर्भातील ऐतिहासिक संग्रह, भाग 1, विदर्भ संषोधन मंडळ, नागपूर
5. अंधारे भा. रा., भोसलेकालीन नागपूर, विद्याभारती प्रकाषन, नागपूर, 2002

Scanned with OKEN Scanner

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Jan. To Mar. 2017
Issue-17, Vol-01

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Co-Editor
Dr. Ravindranath Kewat

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्ताविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

Vidyawarta Research Journal is "Printed by Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra and Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post.Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
Mobi. 09850203295, 07588057695

14) Job Satisfaction among Government senior secondary school.....
Dr. Sanjay KumarUpadhyay , Sasaram (Rohtas) || 65

15) EMPOWERMENT OF WOMEN IN DEVELOPING COUNTRIES THROUGH EDUCATION
Dr. Seema S. Waghela, Andheri (w) || 68

16) Superstition in Psychology and its Psychological Cure
Dr. Vikash Kumar, Hazaribag || 72

17) मांजरा खोऱ्यातील मत्स्य व्यवसाय
प्रा. बोबडे बी.बी., जि.बीड || 75

18) मनसीक आरोग्य आणि मानसीक आजार हि एक गंभीर समस्या
प्रा. जाधव धरमसींग गेमसींग, श्रीक्षेत्र माहूर || 77

19) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषिविषयक विचार
प्रा. डॉ. कदम संतोष तुकाराम, म्हसवड || 79

20) नागपूर शहरातील असहकार चळवळ
RAMBHAU N. KOREKAR, Dist. Nagpur || 84

21) धर्मांतरानंतर ग्रामीण दलित वस्तीतील महिलांमध्ये झालेले राजकीय परिवर्तन एक अध्ययन
प्रा. कल्पना एम. कवाडे, चंद्रपूर || 87

22) मराठी ब्लॉग प्रणाली (नोंदस्थळ) आणि इंटरनेट
प्रा. पंडित मोरे , जि. नांदेड || 89

23) २१व्या शतकातील स्त्रियांपुढील आव्हाने
डॉ. मेघा सबाने, जि.वर्धा || 92

24) _aiR>gn(HEn\rbXwiHjminMo {MiU : H;jhb, AriOAn(UCUn
Sm°. _WgudV, ZmS> || 96

25) सर्वसमावेशक विकासासाठी शाश्वत विकास आवश्यक
प्रा. रविंद्र शेंडे, जि. चंद्रपूर || 103

26) मराठेकालीन तोफखाना
प्रा.डॉ.सुनिल अमृतकर, धुळे, प्रा.महेश वाघ, ता.बागलाण || 105

20

नागपूर शहरातील असहकार चळवळ

RAMBHAU N. KOREKAR
Ram Ganesh Gadkari College, Saoner, Dist. Nagpur

****

प्रस्तावना :–

विसाव्या शतकातील भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा महत्वाचा टप्पा म्हणून असहकार चळवळीकडे पाहिला जातो. स्वातंत्र्य आंदोलनात महात्मा गांधींच्या आगमनाने वेगळे स्वरूप निर्माण झाले होते. आता अहिंसा हे आंदोलनाचे प्रमुख शस्त्र बनले होते. यातून शांततेच्या मार्गाने स्वराज्याची मागणी होणार होती. असहकाराच्या माध्यमातून स्वराज्य प्राप्त करणे वजन आंदोलनाच्या माध्यमातून भारतभर चळवळ पसरविणे हे असहकार चळवळीचे स्वरूप होते. ब्रिटिशांनी चालवलेल्या अन्याय अत्याचारी धोरणामुळे राष्ट्रीय आंदोलनाला या काळात धार चढली. पहिल्या महायुद्धाच्या कालखंडात भारतातील मुस्लिमांनी ब्रिटिशांना मोलाची मदत केली होती परंतु युद्ध समाप्त मुस्लिमांना ब्रिटिशांकडून हिरमोड झाला. १९१९ चा कायदा जालियनवाला बाग हत्याकांड चेम्सफर्ड सुधारणा खिलाफत प्रकरण इत्यादी घटना मुळे असहकार आंदोलनाची पार्श्वभूमी तयार होण्यास परिस्थिती निर्माण झालेली होती. ब्रिटिश सरकार वरील भारतीय लोकांचा विश्वास पूर्णपणे नाहीसा झालेला होता. पूर्ण स्वराज्याच्या मागणीला या कालखंडात जोर चढला होता.

जून १९२० महात्मा गांधींनी राष्ट्रीय सभेच्या माध्यमातून व्हॉइसरायला नोटीस पाठवून असहकार आंदोलन सुरू करण्याचा निर्णय कळविला. १ असहकार आंदोलनाच्या स्वरूपाबाबत एक नियमावली तयार करण्याकरिता सप्टेंबर १९२० ला कलकत्ता येथे विशेष अधिवेशन लाला लजपतराय यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोजित करण्यात आले.

या अधिवेशनात महात्मा गांधींनी असहकाराचा ठराव मांडला. यात प्रामुख्याने खिलाफत चळवळी[ला] पाठिंबा देण्याचे ठरविले होते. राष्ट्रीय पातळीव[रील] नेत्यांचा असहकाराच्या नियमाला विरोध होता. [...] हिताच्या दृष्टीने असहकार लादण्याची उपाय[...] असा त्यांचा विचार होता. या ठरावावर मतदान घे[ण्यात] आले. महात्मा गांधींने विदर्भावर अनेकांशी विच[ार...] ठेवल्यामुळे बहुमताने ठराव पास झाला. नाग[पूर] विभागातील राष्ट्रीय सभेच्या अनेक सदस्यांनी ठराव[ाच्या] बाजूला मतदान केले. गांधींच्या असयोग कार्यक्र[मा]च्या पाठिंबा या विभागातून मिळालेला दिसून ये[तो.] कलकत्ता अधिवेशनात असहकाराचे बीज रोवले [गेले] व नागपूरच्या अधिवेशनात असहकाराचा कार्य[क्रम] स्वीकारण्यात आला. २

भारतीय स्वातंत्र्याचे आंदोलन या देशा[च्या] कानाकोपऱ्यात पोहोचवण्याकरिता असहकार हे नवे आयुध स्वीकारले गेले. यामुळे राष्ट्रीय आंदोलना[ला] गती मिळाली व नवी ऊर्जा मिळाली. असहका[र] चळवळीच्या माध्यमातून एक मोठे जनआंदोलन [उभे] राहिले. पुढे असहकार आंदोलन व्यवस्थित संघ[टित] करण्याकरिता गाव पातळीवर समित्या नेमण्यात आल्[या.] जानेवारी १९२१ ला नागपूर येथे राष्ट्रीय सभेची बैठ[क] आयोजित करण्यात आली. यात असहकार आंदो[लन] प्रत्यक्षात अमलात आणण्याकरिता एका कमिटी[ची] स्थापना करण्यात आली जमनालाल बजाज यां[ना] खजिनदार म्हणून नियुक्त करण्यात आले. ३

असहकार आंदोलनाचे विचार भारताच्या प्रत्ये[क] माणसापर्यंत पोहोचण्याकरता महात्मा गांधींनी [...] चळवळीला जन आंदोलनाचे स्वरूप दिले. मध्य प्रां[त] प्रांतात दौरा करून आंदोलनाला अनुकूल वाताव[रण] निर्माण केले. असहकार आंदोलनाचा कार्यक्र[म] सकारात्मक आणि नकारात्मक स्वरूपाचा होता त्या[...] खाली तयार करणे, स्वदेशी वस्तूंचा वापर ,अस्पृश्य[ता] नष्ट करणे ,हिंदू मुस्लिम एकतेचे साधने आणि दारूबंदी[चा] प्रसार करणे इत्यादी कामे सकारात्मक दृष्टीने [...] झाले. तर विदेशी वस्तूंवर बहिष्कार याचबरोबर सरका[री] शाळांवर बहिष्कार सरकारी पद पदव्या त्याचे इत्याद[ी] गोष्टी असहकार आंदोलनाच्या माध्यमातून केल्या गेल्या.

असहकार कार्यक्रमाच्या अंतर्गत नागपूर मध्ये

सरकारी शिक्षणावर बहिष्कार घालण्यात आला आणि पर्यायी व्यवस्था म्हणून राष्ट्रीय शाळांची स्थापना करण्यात आली. या चळवळीला नागपूर विभागातील विद्यार्थ्यांनी मोठ्या प्रमाणात सहकार्य केल्याचे दिसून येते. अनेक विद्यार्थ्यांनी सरकारी शाळा व कॉलेजवर बहिष्कार घातला. याचा परिणाम म्हणून नागपूर प्रांतातील सरकारी शाळा ओस पडल्या. सरकारी शिक्षणावर बहिष्कार घातल्यानंतर विद्यार्थ्यांना पर्यायी व्यवस्था देण्याकरिता नागपूर विभागातील अनेक दानशूर मंडळींनी पैसा उभा करून एक सामाजिक दायित्व म्हणून राष्ट्रीय शाळांच्या निर्मितीला सुरुवात केली.४ सहकाराच्या विचाराने भारावून अनेक विद्यार्थ्यांनी सरकारी शाळांचा त्याग केला आणि राष्ट्रीय शाळांमध्ये प्रवेश घेतला त्यात टिळक विद्यालय नॅशनल कॉलेज हे प्रामुख्याने समोर होते. जमनालाल बजाज यांनी या महाविद्यालयाच्या स्थापनेला मोलाची मदत केली.

अस योगाच्या तत्त्वज्ञानातून जन्माला आलेल्या या राष्ट्रीय संस्थांतील शिक्षण पद्धती सरकारी शिक्षण पद्धती पासून वेगळ्या होत्या. राष्ट्रीय शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या मनात त्या संस्थांबद्दल विलक्षण आत्मितीची भावना होती. असहकार युगातील राष्ट्रीय शाळा स्वत:च्या संस्कृतीचे व ग्रामोद्योगाचे शिक्षण देत होत्या. खऱ्या अर्थाने या संस्था स्वातंर्त्या करिता करावयाच्या मोठ्या युद्धाची तयारीच करत होत्या.५ असयोग आंदोलनाची विचारसर त्याची कार्यप्रणाली आंदोलनाची पार्श्वभूमी समजावून सांगण्यात राष्ट्रीय शाळेतील शिक्षकांची भूमिका महत्त्वाची दिसून येते. नागपूर आतील पुढाऱ्यांमध्ये बॅरिस्टर अभयंकर व डॉक्टर खरे यांच्या प्रयत्नांनी असयोग आंदोलनाला खऱ्या अर्थाने गती प्राप्त झाली.

असहकार आंदोलनामुळे मध्य भारतातील नागपूर विद्यापीठाच्या स्थापनेला गती आल्याचे दिसून येते. नागपूर विद्यापीठाच्या स्थापनेची मागणी इसवी सन १९१३ पासून सुरू झाली होती पण त्याकडे दुर्लक्ष होत होते. त्यावेळी विद्यमान भारतात कुठल्याही विद्यापीठाच्या निर्मितीसाठी केंद्रीय विधानसभेची परवानगी आवश्यक होती.

असहकार आंदोलनातील मसुद्यानुसार दारूबंदीच्या आदेशाने प्रभावित होऊन नागपूर शहरात दारूच्या दुकानासमोर सत्याग्रह करण्यात आला. नागपूर शहरात वेगवेगळ्या ठिकाणी काँग्रेसच्या स्वयंसेवकांनी धरणे दिली. पुढे दारूच्या दुकानाचे लिलाव करण्यात आले त्यावर काँग्रेसकडून असे सांगण्यात आले की लिलावात कोणीही भाग घेऊ नये त्यामुळे दारूची विक्री कमी होऊन सरकारला अबकारी खात्यापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नात हानी सहन करावी लागली.६ दारूच्या दुकानापुढील धरणे बंद करण्याकरिता सरकारने कठोर पावले उचलली. दारूबंदीचा प्रसार करणारे नेत्यांना अटक करण्यात आली. त्यामुळे त्यांच्या निषेधार्थ नागपूर शहरात बंद पाळण्यात आले होते.

असहकार चळवळीचे पुढचे पाऊल म्हणून संपूर्ण भारतभर विदेशी कापड मालावर बहिष्कार व स्वदेशीचा पुरस्कार करण्याचा कार्यक्रम राबविल्या गेला. आपल्या देशात चरख्याच्या माध्यमातून तयार होणारा कापड वापरण्याची एक मोठी मोहीम आखण्यात आली. भारतीय लोकांनी मोठ्या प्रमाणात खादीचा वापर करून हा असहकाराचा कार्यक्रम यशस्वी करावा अशा राष्ट्रीय सभेच्या नेत्यांकडून सूचना मिळाल्या होत्या. नागपूर मध्ये लोक मोठ्या प्रमाणात रस्त्यावर उतरून विदेशी मालाची होळी करू लागले व स्वदेशीचा अंगीकार या काळात मोठ्या प्रमाणात नागपुरातील लोकांच्या हातून केल्याचे दिसून येते. मार्च १९२१ च्या नागपूर आतील पार्टीतील सभेत महात्मा गांधींनी विदेशी कपड्यांवर बहिष्कार घालावा परदेशी पगड्या वापरू नये लोकांनी चरख्यावर तयार झालेला कपड्याचा वापर करावा असे नमूद करण्यात आले होते.

असहकाराच्या कार्यक्रमात न्यायालयीन कामकाजावर बहिष्कार घालण्याचा देखील समावेश करण्यात आला होता. त्यानुसार देशातील नामांकित वकिलांनी आपल्या व्यवसायावर तुळशीपत्र ठेवले होते नागपूर आतील सुद्धा अनेक वकिलांनी आपल्या वकिली व्यवसायाची त्यागपत्रे दिली. राष्ट्रीय कार्यासाठी आपल्या व्यवसायाचा त्याग केल्याचे दिसून येते. तर काही वकील मंडळींनी गांधी टोपी घालून न्यायालयात प्रवेश केला. असहकार आंदोलनाचा एक भाग म्हणून राष्ट्रीय सभेच्या नेत्यांच्या मतानुसार १९२० ला होणाऱ्या

कौन्सिलच्या निवडणुकीवर कॉंग्रेसने बहिष्कार घालावा असा ठराव एक मताने पास करण्यात आला.

अशाप्रकारे संपूर्ण देशात असहकाराचे वारे वाहत असताना नागपूर प्रांतात सुद्धा या आंदोलनाला मोठ्या प्रमाणात प्रतिसाद असल्याचे दिसून येते. नागपूर विभागातील वयोवृद्ध माणसे मुले स्त्रिया या आंदोलनात हिरीरीने सहभागी झाल्याचे दिसून येते. असहकार आंदोलन सामाजिक तसेच राजकीय पटलावर मोठ्या प्रमाणात यशस्वी झाल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :—

विसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकात भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाला गती प्राप्त झाल्याची दिसून येते. महात्मा गांधींच्या रूपाने राष्ट्रीय चळवळीला एक नवे नेतृत्व मिळाले त्यामुळे भारतीय स्वातंर्त्याच्या चळवळीत आमोलाग्र परिवर्तन झाल्याचे दिसून येते. महात्मा गांधींचे आगमनाने राष्ट्रीय चळवळ ही तळागाळात पोहचली या देशाच्या सामान्य नागरिकांपर्यंत पोहोचली. गांधींच्या नेतृत्वात अहिंसेने स्वातंर्त्य आंदोलनाची ज्योत यापुढे तेवत ठेवणार होते व त्याला संपूर्ण देशातील लोकांनी आत्मसात केल्याचे दिसून येते. नागपूर शहर व व मध्य भारतात गांधींच्या विचाराला मानणारा वर्ग मोठ्या प्रमाणात निर्माण झालेला दिसून येतो. आणि म्हणूनच गांधींच्या विचार वर विश्वास ठेवून नागपूर शहरातील लोकांनी असहकार आंदोलनात मोठ्या प्रमाणात सहभाग नोंदवल्याचा दिसून येते.

संदर्भ :—

१) पा .चौधरी — मनोहर भाई की डायरी खंड — १, द्वितीय आवृत्ती, सर्व सेवा संघ प्रकाशन, वाराणसी १९६६.

२) वैद्य सुमन व शांता कोठेकर, महाराष्ट्रातील कॉंग्रेसचा स्वातंर्त्यलढा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, २००८

३) Mishra, D- P- History of Freedom movement in madhya Pradesh- Govt- Of Madhya Pradesh, Nagpur 1956.

४) आपटे पा. श्री. महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय शिक्षणाचा इतिहास प्रका. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे १९८८ पृष्ठ क्रमांक १२९

५) आपटे पा. श्री., म.रा. शि.इतिहास

६) Mishra H- F- M- Page no- 308

७) बैस, वीरेंद्र गोपाल सिंग, वर्धा जिल्ह्यातील स्वातंर्त्य आंदोलनाचा इतिहास, श्री गणेश प्रकाशन नागपूर २००५, पृष्ठ क्रमांक २४.

८) वैद्य कोठेकर महाराष्ट्रातील कॉंग्रेसचा स्वातंलढा पेज नंबर १४६.

□□□

ICHR

ICHR Sponsored One Day National Seminar on the Occasion of Azadi ka Amrit Mahotsav

Contribution of Women in Indian Independence Movement

Editor

Dr. Govind Tirmanwar

Azadi Ka Amrit Mahotsav

Scanned with OKEN Scanner

48.	ब्रिटीश काळात भारतातील क्रांतीकारी चळवळीत महीलांचे योगदान डॉ. राजेंद्र साहेबराव धाये, गोधाजी सोपानराव कापसे	199
49.	अकोला जिल्हयातील महिलांचा असहकार आंदोलनातील सहभाग प्रा. डॉ. संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी	202
50.	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रिया प्रा. प्रवीण वानखडे	205
51.	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात ॲनी बेझंटचे योगदान प्रा. अविनाश ब. अवचट	213
52.	भारतीय स्वातंत्र्यलढयातील मादाम कामा यांचे योगदान डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	217
53.	विसाव्या शतकातील भारतीय राष्ट्रवादाचे निर्मितीत महिलांची भूमिका डॉ. विशाल अ. दौलतकर	221
54.	विदर्भातील स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचा सहभाग इ.स. (१८८५–१९२०) प्रा. डॉ. नथ्थु सिताराम गिरडे	224
55.	स्वातंत्र्य चळवळीतील भारतीय स्त्रियांचे योगदान प्रा. डॉ. डी. डी. जोंधळे	227
56.	'चले जाव' चळवळीत वर्धा जिल्हयातील खडकी गावातील महिलांचे योगदान डॉ. गोविंद मा. तिरमनवार	230
57.	कस्तुरबा गांधी यांचे स्वातंत्र्यलढयातील योगदान कु. रोहिणी रमेशराव डिक्कर	234
58.	चंद्रपूर जिल्हयातील नागरी गावातील महिलांचा स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभाग श्री. भूषण निकुरे	239
59.	क्रांतिकारी चळवळींत महिलांचे योगदान कु. प्राची रामचंद्र पोगुलवार	241
60.	१९४२ च्या चलेजाव आंदोलनात विदर्भातिल चिमूर शहरातील महीलांचा सहभाग प्रा. रामभाऊ नारायणराव कोरेकर	245
61.	महात्मा गांधीजींच्या स्वतंत्रता चळवळीतील क्रांतिकारी महिलांचे योगदान प्रा. डॉ. प्रकाश संभाजी वाघमारे, प्रा. शैलेश कुशेंद्र भालेराव	248
62.	ब्रिटिश कांळातील क्रांतीकारी चळवळीत महिलांचे योगदान मीना संतोषराव फुले	253
63.	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात सरोजिनी नायडू व सुचेता कृपलानी यांचे योगदान अमर आर. कोंडापलकुलवार	257
64.	वैयक्तिक सत्याग्रह व भारत छोडो आंदोलनातील वर्धा जिल्ह्यातील महिलांचा सहभाग डॉ. राम नारायणराव मुडे	260

१९४२ च्या चलेजाव आंदोलनात विदर्भातिल चिमूर शहरातील महीलांचा सहभाग

प्रा. रामभाऊ नारायणराव कोरेकर
इतीहास विभाग
रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.

१९४२ च्या चलेजाव आंदोलनात विदर्भातील चिमूर या शहरातून क्रांतीचे रणशिंग फुंकण्याचे काम केल्याचे दिसुन येते. या शहरातील स्त्रीयांनी आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर ब्रिटीशांना या आंदोलना दरम्यान शह दिल्याचे दिसुन येते. संपुर्ण देशात ४२ च्या क्रांतीचे वारे वाहत असतांना पुरूषांसोबत स्त्रियांनी सुध्दा काम केलेले आहे. १९४२ च्या चलेजाव आंदोलनात विदर्भातिल स्त्रियांनी मोलाची कामगिरी बजावली आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात या स्त्रियांच्या कामाचा लेखाजोखा मांडण्यात आलेला आहे.

विदर्भातील चिमुर या शहरात १९४२ च्या चले जाव आंदोलनाचे पडसाद दिसून येते. चिमूर शहरात आंदोलन जोरात सुरू असतांना ब्रिटीश सेनेने या गावातील जनतेचा अमानुष छळ केला. गावात दहशत निर्माण केली. जवळपास संपुर्ण पुरूषांना पकडून तुरूंगात टाकण्यात आले. गाव निर्मनुष्य झाले. गावात फक्त म्हातारी माणसे आणि मुलेच उरली होती. यामुळे गावातील या सगळया मंडळींची जबाबदारी स्त्रियांवर होती. त्यांनी ती समर्थपणे पार पाडली. पुरूषांच्या बरोबरीने व हीमतीने उभे राहीले आणि चिमूर मधील राष्ट्रीय भावना सतत तेवत ठेवण्याचे महत्वाचे काम स्त्रियांनी या काळात केलेले आहे.

महात्मा गांधीच्या नेतृत्वामुळे १९४२ च्या चले जाव आंदोलनात भारतीय महीलांचा सहभाग वाढल्याचा दिसून येते. गांधीच्या प्रोत्साहनामुळे भारतीय महीला स्वातंत्र संग्रामात प्रत्यक्ष सहभागी झाल्या. त्यात कस्तुरबा गांधी, सरोजनी नायडू, अरूणा आसफअली, डॉ. ॲनी बेझेन्ट इत्यादी महिला भारताच्या स्वातंत्र संग्रामात सामिल झाल्या. भारतीय स्वातंत्र चळवळीतील सर्वात मोठे आंदोलन म्हणजे १९४२ च्या चलेजाव चळवळीकडे पाहिल्या जाते. ८ ऑगस्ट १९४२ ला ऐतिहासीक चलेजाव ठराव अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीने पास केल्याची घोषणा झाली. दुसऱ्याच दिवशी महात्मा गांधीना अटक करण्यात आली. याचबरोबर काँग्रेसच्या इतरही नेत्यांना अटक करण्यात आली.

संपूर्ण भारतात १९४२ च्या चलेजाव आंदोलना दरम्यान राष्ट्रवादी कार्यकर्त्यांना धरपकडीचे वातावरण सुरू झाले असतांना विदर्भातील महिलांनी त्या आंदोलनात गौरवास्पद काम केल्याचे दिसून येते. विदर्भात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या प्रेरणेमुळे स्त्रिया पुढे आल्या तुकडोजी महाराज विदर्भातील चंद्रपुर व अमरावती जिल्हयांना सतत भेटी देत असत. देशाच्या राष्ट्रीय जागृती करीता तुकडोजी महाराजांना खेडयात जावे लागत. महाराजांनी समाज जागृतीसाठी गावागावात आरती मंडळाची स्थापना करून घेतली होती. चिमूर आणि आजूबाजूच्या परीसरात त्यांनी मोठया प्रमाणात लोकजागृतीचे काम हाती घेतले होते. तुकडोजी महाराजांचे भजने, प्रवचने, भाषण ऐकण्यासाठी लोक दुरदुरून येत असत. त्यात महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणावर होता. महाराज आपल्या भजनातून नेहमी सांगत की १९४२ चे चलेजाव आंदोलन हे स्वातंत्र लढ्यातील शेवट पर्व ठरणार आहे. म्हणून महाराजांच्या उद्‌बोधनामुळे चिमूरच्या परिसरातील महिलांची राष्ट्रीय आंदोलनात भाग घेण्याची मानसिकता तयार झाली.

आंदोलना दरम्यान दि. १५.०८.१९४२ ला चिमूरातून निघालेली मिरवणूक विश्राम गृहाकडे जात होती. तो रविवार दिवस असून त्या दिवशी नागपंचमीचा सण होता. मिरवणूकीतील लोक आपल्या नेत्यांना मुक्त करण्याची मागणी करीत होते. विश्राम गृहाकडे जाणाऱ्या मोर्चाला रोखण्याकरीता सर्कल इन्स्पेक्टर जरासंघाने गोळीबार सुरू केला. त्यात १६ वर्षाचा बालक कुमार बालाजी रायपूरे गोळी लागून शहीद झाला. आता पोलीसांच्या दडपशाहीने चिमूरातील लोकांची सहनशक्ती संपलेली होती. परंतू हया हत्याकांडानंतर सुध्दा ब्रिटीश पोलीसांची दडपशाही थांबलेली नव्हती. अशा वातावरणात चिमूरच्या स्त्रियांनी ब्रिटीशांच्या दडपशाहीपासून स्वत:ला वाचविण्यासाठी अनेक प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. बऱ्याच स्त्रिया एकजूट करून राहू लागल्या. काही स्त्रिया घरात दडून बसल्या, काही चिमूरातील मंदीरात लपून बसल्या होत्या. परंतू अशाही वातावरणात ब्रिटीशांच्या पोलीसांनी लपलेल्या स्त्रियांना शोधून त्यांच्यावर अनन्वीत अत्याचार करण्यात आले. असंख्य स्त्रियांवर पोलीसांद्वारे बलात्कार करण्यात आले. एकंदरीत चिमूर शहराचे वातावरण नादीर शाहा सारखी लूट व दहशत निर्माण झाली होती. ब्रिटीशांची दडपशाही मोठ्या प्रमाणात सुरू होतीच त्यात चिमूरच्या आंदोलना दरम्यानच्या बातम्या बाहेर दिल्या जाऊ देत नव्हत्या. परंतू अशाही वातावरणात चिमूरच्या महिलांनी हिम्मत दाखवून या गावातील एक वयोवृध्द महिला लक्ष्मीबाई बेगडे यांनी मोठ्या हिमतीने जिल्हा मॅजीस्ट्रेट सुब्रम्हण्याम यांची भेट घेतली व चिमूरमध्ये महिलांवर झालेला अत्याचार, बलात्काराच्या घटना त्यांच्या कानावर घातल्या. लक्ष्मीबाईच्या विनंतीने मॅजीस्ट्रेट सुब्रम्हण्याम चे मन द्रवले व त्यांनी लगेच अत्याचार थांबविण्याचा आदेश पोलीसांना दिला. लक्ष्मीबाई उर्फ दादीबाई बेगडे सोबत या आंदोलनात खालील महिलांनी महत्वाची भुमिका बजावल्याचे दिसून येते. त्यातत सिताबाई नाईक, राधाबाई भोपे, मंदाकिनी भोप, रूख्मिणी नाईक, भागीरथी रायरवार, सुनंदा नेऊलकर इत्यादी महिलांनी लक्ष्मीबाई बेगडे साथ दिली.

१९४२ च्या आंदोलना दरम्यान चिमूर मधील प्रभावतीबाई घरोटे यांनी महत्वाचे काम केलेले आहे. त्या शासकिय मुलींच्या शाळेत मुख्याध्यापिका होत्या. त्यांनी आपल्या शासकीय कर्मचारी निवासस्थानामध्ये २५ महिलांना आंदोलना दरम्यान निवारा दिला. लष्कर चिमूर मधून जाईपर्यंत लोकांचे जिवन एक प्रकारे धोक्यात होते. २० ऑगस्ट १९४२ ला ब्रिटीश सैन्य चिमूर या गावात आल्यापासून चिमूरचा संपर्क इतर गावांपासून तोडण्यात आला. परंतू अशाही परिस्थितीत चिमूरातील बातम्या विदर्भाच्या व देशाच्या अन्य शहरात पोहचत होत्या. या बातम्यांचा परिणाम म्हणजे चंद्रपूर मधील बार असोसिएशनने १९४२ च्या ऑगस्टच्या शेवटच्या आठवडयात एक ठराव पारीत करून सरकारने चिमूरच्या अत्याचाराची चौकशी करावी अशी मागणी केली. परंतू त्याकडे लक्ष न देता उलट चिमूरला जाणारे मार्ग बंद करून टाकले.

तत्कालीन रेडीओंच्या माध्यमातून चिमूरमधील घटनेची माहीती संपूर्ण भारतभर प्रसारील झाली. या बातमीचा पडसाद विदर्भात तात्काळ पहावयास मिळाला. विदर्भातील अनेक शहरातून चिमूरच्या घटनेचा निषेध करण्यात आला. तसेच नागपूर शहरातील महिलांनी मोठमोठे मोर्चे काढून निषेध नोंदविला. ब्रिटीश सरकारच्या दडपशाही विरोधात आवाज उठविला. याच दरम्यान विदर्भातील अनेक प्रांतातील लोक चिमूरला भेट देत होते. त्यात नागपूरातील महिलांचे प्रमाण जास्त होते. नागपूरच्या महिला वर्गातून विमलाबाई देशपांडे, द्वारकाबाई देऊरकर, विमल अभ्यंकर या पहिल्या टप्यात चिमूरच्या भेटीवर गेल्या. प्रथम गेलेल्या महिलांनी आम्ही बालाजी मंदीरात दर्शनाला जात आहोत असे सरकारला सांगितल्यामुळे त्यांच्या जाण्याचा मार्ग मोकळा झाला. मंदिरात पोहचल्यानंतर डॉ. श्रीमती वझलवारांनी बलात्कारी महिलांची वैद्यकिय तपासणी केली व चिमूरच्या महिलांचे सांत्वन केले. डॉ. भूते यांनी भेट दिल्यानंतर वृत्तांत लिहीला तो प्रांतिक सरकार व जनता यांना सादर केला. त्यात असा स्पष्ट अभिप्राय दिला कि, चिमूरचा सब डिवीजनल ऑफीसर व स्थानिक अधिकाऱ्यांच्या अत्याचारांमुळे जनसमुदाय चिडला व बदला घेण्यास प्रवृत्त झाला.

नागपूर वरून गेलेल्या डॉ. दुर्गाताई वझलवार व त्यांच्या भगिनी डॉ. मुंजे यांनी चिमूर प्रकरणावर सरकारने पाडलेला पडदा दुर करून त्यांचे अघोर स्वरूप लोकांच्या निदर्शनास आणून दिल्यामुळे प्रांतीक सरकारचे पितळ उघडे पडले. १९४२ च्या चिमूर प्रांति ज्या महिलांवर अत्याचार झाले त्यांचे सांत्वन करण्याकरीता अनुसूबाई काळेंचे महत्वाचे काम आहे. श्रीमती काळे व सर्वसेवा संघाचे कार्यकर्ते ठक्कर बाबा कडून मोलाची मदत या काळात महिलांना मिळाली. निराधार महिलांचे पुर्नवसन करता येईल काय? या संदर्भात सुध्दा विचार पुढे आला. सरकारने या काळात चिमूरला जाण्याचे मार्ग मोकळे करून दिले त्यामुळे विदर्भातील अनेक प्रांतातून चिमूरसाठी भरघोस मदत आली. त्यात कपडा, पैसे, अन्न–धान्य इत्यादी होते. चिमूरच्या चरखा संघात काम करणाऱ्या गोपीकाताई कन्नमवार यांनी आंदोलनानंतर हिम्मत खचलेल्या स्त्रियांचे सांत्वन करून त्यांच्यात जगण्याचा आशावाद निर्माण केला. याच दरम्यान गांधिचे शिष्य श्री. भंसाळी यांनी चिमूर हत्याकांडाची सरकारद्वारा चौकशी व्हावी म्हणून ६५ दिवसाचे उपोषण केलेले होते. शेवटी भंसाळीच्या प्रकृतीचा विचार करून सरकार नमले व चौकशीची मागणी मान्य करण्यात आली. अशा प्रकारे १९४२ च्या चलेजाव आंदोलनातील चिमूरच्या महिलांचे योगदान महत्वपूर्ण राहीले.

निष्कर्ष

विदर्भातील चिमूर या शहरातील १९४२ च्या चलेजाव आंदोलनात महिलांच्या बलीदानामुळे भारतातील इतर प्रांतातील महिलांमधे जागृती निर्माण झाली. या आंदोलना दरम्यान स्त्रियांमधे नेतृत्व गुण पुढे आले. पुरूषांच्या खांदयाला खांदा लावून स्त्रिया लढल्या. वेळप्रसंगी तुरूंगात गेल्या काहींनी विरगती पत्करली त्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात स्त्रियांचा सहभाग महत्वाचा होता हे सिध्द झाले.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. दमयंती पाठक, वैदर्भिय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील सहकार्य.
२. चंद्रपूर जिल्हा गॅझेटीयर.
३. पु. बा. काळे, अनुसयाबाई आणि मी.
४. नी. आ. वक्कानी, आधुनिक विदर्भाचा इतिहास.
५. दमयंती पाठक, वैदर्भिय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील सहकार्य.
६. वर्धा जिल्हा गॅझेटीयर.

Rashtriya Uchchatar Shiksha Abhiyan (RUSA)

Maharashtra

Organises

FACULTY DEVELOPMENT PROGRAM FOR NEW NAAC METHODOLOGY

4th, 5th & 6th December, 2018

CERTIFICATE

This is to Certify that

Prof./Dr./Mr./Ms. Rambhau N. Korekar

from Ram Ganesh Gadkari College, Saoner

has participated in the "Faculty Development Program for New NAAC Methodology", held during 4-6 December, 2018, organised by Rashtriya Uchchatar Shiksha Abhiyan Maharashtra (RUSA), Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur.

Dr. S. B. Zade Director, IQAC Co-Convener	Dr. M. M. Rai Coordinator, RUSA Convener	Mrs. Meeta Rajivlochan Principal Secretary and State Project Director, RUSA

Scanned with OKEN Scanner

One day

NAAC Sponsored - Workshop

on

NAAC Awareness for Non-accredited Colleges

8th January, 2020

Organized by

Board of Innovation, Incubation and Enterprises

Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

Certificate

This is to Certify that Prof./Mr./Mrs./Ms./Dr. R.N. Korekar

of Ram Ganesh Gadkar College, Saoner *has participated in*

Workshop **"NAAC Awareness for Non-accredited Colleges"** *held at Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur on 8th January 2020.*

Dr. Rajesh Singh
Director,
Innovation, Incubation and Linkages

Scanned with OKEN Scanner

Shri Sachhidanand Shikshan Sanstha's

TAYWADE COLLEGE, KORADI

Mahadula-Koradi, Dist. Nagpur

TAYWADE COLLEGE

One Day National Seminar on

Paradigms of New Process of Assessment & Accreditation by NAAC

Organised By

IQAC, TAYWADE COLLEGE, KORADI

This is to certify that

---

has attended the One Day National Seminar on

Paradigms of New Process of Assessment & Accreditation by NAAC

Organised by IQAC, Taywade College, Koradi

held on 22nd March 2018

Dr. (Mrs.) S. B. Taywade
Principal,
Taywade College, Mahadula-Koradi
Convenor

Dr. G. S. Katkar
Coordinator,
IQAC, Taywade College, Mahadula-Koradi
Organizing Secretary

Scanned with OKEN Scanner

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक संशोधन पत्रिका

विद्यावार्ता

April To June 2018
Issue-22, Vol-08

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

13) Impact of Orientation Programme in Environmental Education on B.Ed. Students....
Asha Yadav, Lucknow || 53

14) QUALITY PARAMETERS IN HIGHER EDUCATION
Dr Kompal Wadhawan, Lalru, Mohali || 57

15) NEED & IMPORTANCE OF LIFE SKILL BASE EDUCATION IN PRESENT SCENARIO
Navneeta Tripathi || 63

16) BIOLOGICAL ACTIVITIES OF SCHIFF BASES AND THEIR TRANSITION METAL
D. T. SAKHARE, Dist. Aurangabad. (M.S.) || 69

17) All-pervasive Nature of Mathematics-Students' Perception
Ms. Sunita Shah || 73

18) भूदान चळवळीत आचार्य दादा धर्माधिकारी यांचे योगदान
RAMBHAU N. KOREKAR, Dist. Nagpur || 77

19) साहित्यातील आदिवासी स्त्री जीवन
डॉ. विठ्ठल जीवतोडे, उमरखेड जि. यवतमाळ || 80

20) 'एड्स' संबंधी महाविद्यालयीन विद्यार्थीमधील समज—गैरसमज
प्रा. रमेश विष्णू मोरे, रिसोड जि. वाशिम (महाराष्ट्र) || 83

21) साहित्यिक बाबुराव बागूल यांचे वैचारिक साहित्य:एक दृष्टीक्षेप
प्रा. डॉ. बी. डी. पवार-प्रा. के. एम. लोखंडे, नाशिकरोड || 88

22) संगीताची मेजवाणी प्रभाती सूर एक संगीत संजिवनी
डॉ. प्रा.सुनील पारीसे, कुंभारी अकोला || 94

23) आदिवासी साहित्य : स्वरूप आणि वेगळेपण
प्रा.सुलतान पवार, नंदुरबार || 97

24) 'दौड' उपन्यास : भूमंडलीकरण के परिप्रेक्ष्य में
डॉ. विलास ना. कांबळे, शिरुर ताजबंद ता.अहमदपूर जि. लातूर || 102

18

भूदान चळवळीत आचार्य दादा धर्माधिकारी यांचे योगदान

RAMBHAU N. KOREKAR
Ram Ganesh Gadkari College, Saoner, Dist. Nagpur

****

प्रस्तावना :—

संपूर्ण विश्वात भारतभूमीला अतिशय संपन्नतेचा वारसा लाभलेला आहे. भारताच्या सुपुत्रांनी देशाच्या राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, साहित्यिक व इतरही क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण कार्य केलेले आहे. आधुनिक भारताच्या नवनिर्मितीत भारत देशातील अनेक महापुरुषांनी गांधी विचारांना आत्मसात करून विविध क्षेत्रात अमूल्य असे योगदान दिले आहेत. आपल्या देशाची अत्याधुनिक पायाभरणी करण्यासाठी ज्या ज्या वीर पुत्रांनी परिश्रम घेतले त्यात आचार्य दादा धर्माधिकारी उर्फ शंकर त्र्यंबक धर्माधिकारी हे अग्रणी होते. दादांनी संपूर्ण आयुष्य गांधीवादी तत्वांशी एकनिष्ठ राहून देशाच्या राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक साहित्यिक इत्यादी क्षेत्रात सक्रिय कार्यकर्त्याची भूमिका बजावून मिळालेल्या स्वातंत्र्याला स्वराज्यात करण्याकरिता तरुण—तरुणींना मार्गदर्शन करून त्यांनी एक नवीन पिढी घडविण्याचे कार्य करून दाखविले. समाज जीवनात दादांची भूमिका सामाजिक समस्या सोडविण्याचे चिंतन करण्याच्या प्रभावशाली क्रांतिकारक विचारकाची होती. ते केवळ भारतीय नागरिक नाहीत तर विश्व नागरिक असल्याप्रमाणे आपले विचार व्यक्त करीत होते.

दादांचा जन्म १८ जून १८९९ मध्ये मध्य प्रदेशातील बैतुल जिल्ह्यात मूळ तापी येथे झाला. एका रुढीप्रिय आणि सदन ब्राह्मण कुटुंबात झाला. दादांचे मूळ नाव शंकर त्र्यंबक धर्माधिकारी असून त्यांचे नागपूर येथे शिक्षण चालू असतानाच लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधी च्या विचारांनी प्रेरित होऊन भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत एक सक्रिय स्वातंत्र्य सेनानी व वैचारिक क्रांतिकारकाची भूमिका त्यांनी स्वीकारली.१) दादा राजकारणातून निवृत्त झाल्यावर १९५१ मध्ये भूदान यज्ञाचे पर्व सुरू झाले. विनोबा भावे यांच्या भूदान यज्ञांच्या कार्याचे महत्त्व लक्षात घेऊन दादांनीही आपल्या भविष्याचा कार्यक्रम निश्चित करून सामाजिक सार्वत्रिक क्रांतीच्या भूदान यज्ञात मूठ माती एकत्र करण्याचे काम केले. सामान्य नागरिकांच्या राजकीय स्वातंर्त्याची परिणीती लोकशाही पद्धतीने त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्वातंत्र्यात कशी परिवर्तित होऊ शकते हा प्रश्न साऱ्यांना सतावत होता. तो सोडविण्यासाठी जनतेत आकांक्षा जागृत करणे व जनतेत विधायक पुरुषार्थ्याने क्रांती घडवून आणणे हेच समाजाभिमुख विचारवंताचे व पुढाऱ्यांचे ध्येय असते. भूदान यज्ञाच्या क्रांतीत नेमके हेच संकेत सामावलेले आहेत असे दादांना वाटत असल्याने ते भूदान यज्ञाच्या उज्वल ऐतिहासिक पर्वत सहभागी झाले.२) साऱ्या जगाच्या इतिहासात विनोबा भावे यांची भूदान यात्रा ही ऐतिहासिक होती. शेतकऱ्यांच्या भुकेल्यांच्या आशा अपेक्षा वातावरणात उमलू लागल्या होत्या. दादा स्वत:ला या कामात गुंतवून ठेवत असे. संपूर्ण भारताच्या विविध प्रांतातील अति प्रवासाने दादांच्या आवाजावर, गळ्यावर, प्रकृतीवर परिणाम होत असे. आपल्या प्रकृतीची चिंता न करता भूदान यात्रांमध्ये भूदान यज्ञाची संकल्पना जनमानसात उतरवण्याचे कार्य त्यांनी यशस्वीपणे केले. पदयात्रेतील सभा शिबिरे भुदानावरील भाषणासोबतच भारतीय नागरिकता संप्रदाय निरपेक्ष व जाती निरपेक्ष सैधानिक समानता सार्वत्रिक शिक्षणाचा अधिकार व लोकशाहीची चेतना जागवावी म्हणून दादा अनेक विषयावर भाषणे करीत असत.

आपल्या देशातील गरीब निरूपद्रवी आणि आळशी माणूस दिल्लीच्या सिंहासनाचा मालक झाला पण हा दिल्लीचा सम्राट उपाशी लाचार व वस्त्रहीन राहिला ही खंत दादांना नेहमीच जाणवत असे.३) म्हणून विनोबा भावेंनी त्याला जमिनीचा मालक बनवण्याच्या प्रक्रियेचा आविष्कार केला त्यात आपल्या शक्तीचा विनियोग करून दादांनी सक्रिय भाग घेऊन संपूर्ण भारतातील विविध प्रांतात भूदान यज्ञाची बीजे

रोवली.

दादा धर्माधिकारी भूदान यज्ञाला लोकशाहीचे अहिंसक समाज रचनेचे आणि नागरिक चरित्राचे वाहन मानत होते., ४) माणसाची पैशाच्या गुलामगिरीतून मुक्तता करण्यासाठी नवा विचार त्यांनी मांडला. भूदान चळवळीतून मांडण्यात आलेल्या विचारातून माणसाचे हृदय परिवर्तन करणे हे ध्येय समोर ठेवले होते. हृदय परिवर्तनाने मागितल्यानंतर लोकसभेचे जमीन देतात संपत्तीचे दान करतात हा नवा आयाम भूदान संपत्ती दानाच्या चळवळीत विहित होता. हा विचार दादा आपल्या विशिष्ट भाषण शैली समाजातील लोकांना समजावून सांगत असे. भूदान यात्रा एक उज्वल ऐतिहासिक पर्व आहे आणि त्याची वैचारिक भूमिका गुजरात, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, बिहार, उत्तर प्रदेश, कर्नाटक, पंजाब, तामिळनाडू, मध्य भारत, केरळ, मुंबई प्रांत, विंध प्रदेश, ओरिसा इत्यादी ठिकाणी मांडण्याचे महत्त्वाचे काम दादांनी केले. आपल्या सक्रिय कार्यामुळे व वैचारिक सामर्थ्याच्या बळावर त्यांनी भूधनाचा संदेश सर्वसामान्य जनसमूहात रुजवून विनोबा भावे यांच्या भूदान यात्रेला एक विशिष्ट गती व दिशा देण्याचे महत्त्वाचे काम केल्याचे दिसून येते.

सन १९५१ मध्ये विनोबा भावेंनी सुरू केलेल्या भूदान चळवळीत दादांची भूमिका व योगदान अतिशय महत्त्वपूर्ण होते.५) कारण त्यांनी भूदान यात्रेत विनोबा भावे, जयप्रकाश नारायण, धिरेंद्र भाई मुजुमदार, शंकरराव देव इत्यादी मंडळी सहकार्य केलेले होते. तर कधी भूदान कार्यकर्ता ज्या प्रांतात विनोबा भावे, जेपी, धीरेंद्र भाई, शंकरराव देव यांचे जाणे शक्य होत नसत तिथे दादा धर्माधिकारी भूदान चळवळीचे कार्य करीत असे. ६) या भूदान चळवळीत यात्रेदरम्यान दादांनी मोठ्या प्रमाणात भूतनाथ जमिनीची प्राप्ती केली तर काही ठिकाणी गोदान वितरणाच्या कार्यात सहभागही नोंदविला. भूदान चळवळीत कार्य करण्याच्या बाबतीत विनोबा भावे पहिल्या फळीतील कार्यकर्ते होते तर दादा धर्माधिकारी, जयप्रकाश नारायण, शंकरराव देव, धीरेंद्र भाई मुजुमदार इत्यादी मंडळी दुसऱ्या महत्त्वपूर्ण फळीतील कार्य करणारी सक्रिय मंडळी होती.७) यांच्या योगदानाशिवाय विनोबा भावेंना स्वबळावर संपूर्ण भारतभर भूदान चळवळीचा प्रचार व प्रसार करणे शक्य नव्हते. ग्रामीण शहरी भागात विद्यार्थी व शिक्षक वर्गात सुशिक्षित व बुद्धी जिवींना भूदान यज्ञ आणि सर्वोदय दर्शन कळावे यासाठी आचार्य दादा धर्माधिकारी यांचे विविध प्रांतातील कार्य व योगदान आधुनिक भारताच्या इतिहासात स्मरणीय राहील.

निष्कर्ष :—

आचार्य दादा धर्माधिकारी यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य देशसेवेसाठी अर्पण केल्याचे दिसून येते. देशाच्या तत्कालीन समस्या वर उपाय योजना शोधण्याकरिता त्यांनी आयुष्याच्या शेवटपर्यंत प्रयत्न केले. देशाच्या विकासाकरता जे जे कल्याणकारी आहे ते सर्व करण्याचा त्यांचा मानस येतो दिसून येतो. दादांनी आपले संपूर्ण आयुष्य गांधींच्या विचाराला समर्पित केले. या देशातील विधायक कार्यकर्ता तरुणांना एकत्रित करून त्यांना योग्य मार्गदर्शन देऊन त्यांच्याकडून देशहिताचे काम करून घेण्यास दादांनी प्राथमिकता दिल्याचे दिसून येते. सार्वजनिक जीवनात दादांनी महत्त्वाची भूमिका बजावल्याची दिसून येते.

आचार्य दादांचे महाविद्यालय शिक्षण सुरू असतानाच लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधी यांच्या विचाराने प्रेरित होऊन त्यांनी आपल्या जीवनाची पुढील वाटचाल ठरविलेली होती. देशाच्या स्वातंत्र्य चळवळीत एक वैचारिक क्रांतिकारकाची भूमिका दादांनी योग्यरीत्या पार पाडली असे दिसून येते. विनोबा भावे यांच्या विचाराशी एकरूप होऊन दादांनी स्वातंत्र्यानंतर एका मोठ्या कामाला सुरुवात केली. प्राचीन काळापासूनच आपल्या देशात मोठ्या प्रमाणात आर्थिक विषमता असल्याचे दिसून येते. ती आर्थिक दुरी कमी करण्यासाठी आचार्य दादा धर्माधिकारी यांनी विनोबा भावेबि यांच्या मदतीने या देशात भूदान चळवळ राबविली. सामान्य लोकांच्या जीवनात बदल घडवून आणण्याकरिता भूदान आंदोलनाच्या माध्यमातून मोठी क्रांति घडून आल्याचे दिसून येते. भूदान चळवळ यशस्वी करण्याकरिता दादांनी भारतातील सर्व राज्यात पदयात्रा काढली. भूदान व्यवस्थेचे महत्त्व समजून सांगितले तसेच समाजात मोठ्या प्रमाणात समानता प्रस्थापित होईल याबाबत जागरूकता निर्माण केली. बदाम व्यवस्थेचे महत्त्व

समजून सांगितले नवीन समाजात व नवा चेतना निर्माण केली. पदयात्रेदरम्यान भूदान व्यवस्थेचे महत्त्व समजून सांगताना समाजातील काही विषयावर त्यांनी चेतना जागृत केली. त्यात सभा शिबिरांच्या माध्यमातून भारतीय नागरिकता, संप्रदाय निरपेक्ष व जाती निरपेक्ष समाज, शैक्षणिक समानता शिक्षणाचा सर्वांना समान अधिकार इत्यादी तत्कालीन समाजात दादांनी मोठ्या प्रमाणात जागरूकता घडून आणण्याची दिसून येते.

संदर्भ :—

१) धर्माधिकारी दादा, दादांच्या शब्दात दादा, भाग दोन, परधाम प्रकाशन पवनार वर्धा १९९२

२) भावे विनोबा, भूदानगंगा खंड एक, परधाम प्रकाशन पवनार वर्धा १९५६

३) सर्वोदय मासिक, ऑक्टोबर १९४९ ते जानेवारी १९५५

४) अग्रवाल एस. कृपी विनोबा— सर्व सेवा संघ प्रकाशन वाराणसी. १९८४

५) मोलकर पराग, भूदान— ग्रामदान आंदोलन एक नजर, आचार्य कुळ प्रकाशन वर्धा. १९९७

६) भूदान यज्ञ, १० जुलै १९५२ ते १९५९.

७) मोलकर पराग, सबसे भूमी गोपाल की भूदान आंदोलन की कहानी, खंड तीन गुजरात विद्यापीठ अहमदाबाद. २०१०

□□□

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

March 2019, Issue-51, Vol-02

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Co-Editor
Dr. Ravindranath Kewat
(M.A. Ph.D.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

14) Impact of I-commerce in India
Dr. Kotgire Manisha, Dist. Aurangabad ||61

15) Gandhian writing
Dr. Rashmi Nagwanshi ||64

16) Sexual Harassment of women at the work place
Mr. Sunil Kumar Sharma, Bilasipara, Dhubri (Assam) ||65

17) Impact of the Indian Culture on South-East Asia
Dr. Md. Shamsuddin Mallick, University of Calcutta ||69

18) केळी उत्पादन आणि विपणनात मोबाईल तंत्रज्ञानाचा वापर
जनार्दन जानजी देवरे, जळगाव ||76

19) हुंडा पध्दतीबाबत महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांनींचा दृष्टिकोन
डॉ. ज्योती शेषराव दिघाडे, अमरावती ||78

20) राम जोशी यांची लौकिक शृंगारिक लावणी
प्रा. जाधव दिलीप रामचंद्रराव, जि. नांदेड ||84

21) स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे अंदमानातील जीवन
RAMBHAU N. KOREKAR, Dist. Nagpur ||86

22) मराठी बालकवितेचे स्वरूप अंतरंग
प्रा. गजानन आनंता देवकर, जि. नांदेड ||89

23) दहशतवाद : एक सामाजिक समस्या
प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास, जि. बीड ||92

24) पंचायतो में महिलाओं की राजनैतिक भूमिका
अनुताष कुमार, बादलपुर ||96

25) भारतीय कृषि : उपलब्धियाँ और नए उपाय
डॉ. शेखर मैदमवार, उज्जैन (म.प्र.) ||99

26) देवेंद्र आर्य की कविता में जीवन मूल्यों का दायित्व बोध
डॉ. अर्जुन के. तडवी, पाटण ||105

तुम्हाला अर्पण केलेली आहे. तुमच्यासाठी सगळी धन संपत्ती सुद्धा कुर्बान करायला मी तयार आहे. अशी हताशा झालेली नायिका दिसते. एकंदर राम जोशी यांच्या शृंगारिक लावण्याचा विचार करता. त्यातील स्त्री यांची वर्णने ही भडक अश्लील स्वरूपाची वाटतात. दासबोधात रामदासानी शाहिरांच्या कवितेला छोट कविताड म्हटले आहे. याचे प्रत्यंतर राम जोशींची रचना बघताना आल्याशिवाय राहत नाही.

संदर्भ ग्रंथ :

१) अ.ना. देशपांडे- प्राचीन वाङ्मयाचा इतिहास

२) दादा गोरे- निवडक शाहिरी वाङ्मय

३) ल. रा. नसिराबादकर- प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास

४) प्रा. भुजंग बाडीकर- प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास.

❑❑❑

21

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे अंदमानातील जीवन

RAMBHAU N. KOREKAR

Ram Ganesh Gadkari College, Saoner, Dist. Nagpur

प्रस्तावना :—

अंदमानच्या शिक्षेला काळ्या पाण्याची शिक्षा असेही म्हटले जाते. कारण या अंदमानात ब्रह्मदेशाच्या राजालाही आपले शेवटचे दिवस घालवावे लागले होते. इ.स. १८५७ च्या स्वातंत्र्य युद्धातील बऱ्याच स्वातंत्र्यवीरांना इंग्रजांनी ह्याच अंदमानात शिक्षेसाठी पाठविले होते आणि त्यांना आपले उर्वरित आयुष्य इथेच घालावे लागले होते. त्यासोबतच भारतातील बऱ्याच क्रांतिकारकांना या बेटावरील तुरुंगात अनेक हाल अपेष्ठांना तोंड द्यावे लागले होते. त्यामध्ये बॅरिस्टर विनायक दामोदर सावरकर यांचा उल्लेख आवर्जून करावा लागतो. कारण स्वातंत्र्यवीर सावरकरांना ४ जुलै १९११ साली अंदमानात पाठविण्यात आले होते. तेव्हा सावरकरांनी आपल्या नजरेतून त्या अंदमानाचे वर्णन करतांना म्हटले आहे की, ते रासद्विप : तेथे अंदमानचा मुख्याधिकारी चीफ कमिशनर राहतो. समुद्रात ते बेट असे शोभे की जसा एखाद्या अप्सरेचा सरोवरात बांधलेला बंगला. खरोखरच ते बेट बेटाच्या मानाने इतुके चिमुकले आटोपशीर आणि शोभिवंत दिशे कीं,क्षणभर वेड्या पडलेल्या मनाचेंहि मनोरंजन व्हावे. दुसरीकडे अंदमानाचे समुद्र तटास लागून लांबवर व्यवस्थेनें लावलेल्या नारळाच्या झाडांच्या पंक्ती डुलत होत्या. दूरवर आंब्याच्या, सुपाऱ्यांच्या,पिंपळाच्या वृक्षाचे पुंज दिसत होते. जवळच घाटावर मनुष्याचे शवेच्या थवे किलबिलाट करीत जमलेले होते. त्यावरच एका चढणीचे टोकावर नारळांच्या झुलणाऱ्या छत्राखालीं एका वर्तुळाकृती तटांच्या आत एक भव्य भवन दिसले. ते किती शांत दिसले, त्यात भोवती नारळांची, सुपार्ध्यांची आणि केळींची बने चवऱ्या ढाळीत छत्र धरून उभी होती. वाटे हा कोणीतरी सुखवस्तू व शांतिपरायण ग्रहस्थाचा बंगला असावा वा पार्ध्याचा आश्रम असावा.

विचारले, ते भवन कसले? शिपाई म्हणाला, म्हणजे? तोच बारीबाबा चा सिल्व्हर जेल. ह्या बारीबाबाचा आणि सिल्व्हर जेलचा उल्लेख शिपायांनी बेटीवरच बंदिवानांस धमकवण्यासाठी इतक्या वेळा केलेला होता कीं,तो सिल्व्हर जेल आहे इतके सांगण्यातच त्याचे अंतर्गत स्वरूपाचा पूर्ण बोध होईल ही त्या शिपायाची निश्चिती काही चुकीची नव्हती. तो आणखी कृपाळू होऊन न विचारता म्हणाला आतां तेथेच जावयाचें आहे तेथेच बारीबाबांच्या घरी उतरावयाचे आहे तुम्हा सगळ्यांना!१ ह्या वर्णनावरूनच अंदमानातील सिल्व्हर जेलच्या तटबंदीची ओळख झाल्याशिवाय राहत नाही.

अंदमानचा अर्वाचीन इतिहास साधारणता १७७६ पासून सुरू होतो असे म्हणता येईल. यापूर्वी सिंगापूर,पेनांग मलाक्का, टेनासेरीम इत्यादी बेटातून आणि स्थलातून काळ्या पाण्याची शिक्षा झालेल्या लोकांना निर्वासित करण्यात येत असे. इंजिनीयर कोलब्रूक आणि कॅप्टन ब्लेअर या दोघा उद्योगी इंग्रजांनी १७७६ च्या संधीस अंदमानात वसाहत करण्याचा प्रयत्न केला. त्यापूर्वी कित्येक वेळा इंग्रजांची तारवे फुटून या बेटास लागली होती.त्यांची भयंकर वर्णने अजूनही वाचावयास मिळतात.कॅप्टन ब्लेअरने जेव्हा वसाहतीचा उद्योग केला तेव्हा अंदमानचे वायूमान नागरिक लोकांचे आरोग्यसाठी मारक होते. पहिल्या बंदीवानांच्या ज्या वसाहती तेथे केल्या गेल्या त्यातील कोणीही मनुष्य फार दिवस वाचू शकला नाही. या ब्लेअर साहेबांच्या नावानेच अंदमानचे आजकालचे बंदर पोर्ट ब्लेअर म्हणून ओळखले जाते. १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धात जे हजारो हिंदी सैनिक पाडाव होऊन द्विपांतरांच्या भयंकर शिक्षेस बडी पडले होते.त्यास याच अंदमानस नेऊन सोडण्यात आले होते. तेव्हापासूनच या अंदमानात खऱ्या अर्थाने वसाहत करण्यास इंग्रजांनी प्रारंभ केला असे म्हणावे लागते. जेव्हा स्वातंत्र्यवीर सावरकर अंदमानात शिक्षेसाठी गेले होते. त्यावेळेस त्यांना १८५७ च्या राज्यक्रांतीतील बरेचसे स्वातंत्र्य सैनिक तिथे भेटले होते. त्यातीलच एक म्हणजे अप्पाजी हे होय.

१८५७ च्या उठावातील क्रांतिकारकांना अंदमानात ज्या पद्धतीने पोहोचवण्यात आले होते. त्याच पद्धतीने वासुदेव बळवंत फडके यांनी केलेल्या क्रांतीकारक उठावातील साथीदारांना सुद्धा अंदमानमध्ये शिक्षा भोगण्यासाठी इंग्रजांनी पाठवलेले होते. एक प्रकारे इंग्रजांनी अंदमानच्या शिक्षेच्या माध्यमातून भारतीयांनी अशा पद्धतीचे इंग्रजांच्या विरोधात कुठलेही बंड किंवा उठाव करू नये हाच उद्देश त्यांचा या अंदमानाच्या काळ्या पाण्याच्या शिक्षेच्या निमित्ताने असलेला आपल्याला पाहायला मिळतो. १८५७ ते १९११ आणि त्याच्यापुढेही बरेचसे जे काही उठाव करणारे क्रांतिकारक किंवा स्वातंत्र्य योद्धे होते त्या सर्वांना इंग्रजांनी अंदमानाच्या शिक्षेसाठी पाठवलेले आपल्याला पाहायला मिळते.

कारण इंग्रजांनीं क्रांतिकारकांना शिक्षा देण्यासाठी आणि त्यांचा मानसिक आणि शारीरिक छळ करण्यासाठी म्हणून अंदमानच्या काळ्यापाण्याची निवड केलेली होती. या ठिकाणी क्रांतिकारकांना कुठल्याही प्रकारची हालचाल करता येत नव्हती. शिवाय स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी फ्रांसच्या भूमी मार्सेलिस बोटीतून पळून जाण्याचा प्रयत्न केलेला होता. हा अनुभव पाठीशी बाळगून इंग्रजांनी त्यांची रवानगी अंदमानच्या काळ्या पाण्यासाठी प्रसिद्ध असलेल्या सिल्व्हर जेलमध्ये केली होती. ह्या तुरुंगात किंवा जेलमध्ये गेल्यानंतर सावरकरांना कुठल्याही प्रकारची हालचाल करता येऊ शकत नव्हती.

कारण काळ्यापाण्याच्या शिक्षेमध्ये साधारणता जन्मठेप अशीच शिक्षा असायची. ह्या जन्मठेपे मध्ये साधारणता वीस वर्षाची कैद असायची. ह्या वीस वर्षाच्या तुरुंगवासाच्या काळात. जेलच्या अधिकाऱ्यांना प्रत्येक महिन्याला एका कैद्यासाठी कमीत कमी तीन दिवस आणि जास्तीत जास्त सहा दिवस शिक्षेतून सूट द्यायचा अधिकार होता. जर एखादा कैदी जेलच्या अधिकाऱ्यांच्या आज्ञा निमूटपणे पाळून व जेलमध्ये नियमांचे पालन करून शांतपणे तिथे राहिला तर अशा कैद्याची १४ वर्षानंतर सुटका होत असे. जेव्हा कैदी काळ्या पाण्याच्या तळघराच्या तुरुंगात पोहोचत तेव्हा त्याचा सर्व इतिहास बघण्यात येई. एखादा साधारण खुनी किंवा मामुली चोरी केलेला कैदी असेल तर अशा कैद्यांना एका आठवड्याच्या आत काळ्या पाण्याच्या एखाद्या खेड्यातील जंगलात काम करण्यासाठी पाठवण्यात येई. तिथे तो बराकीत राहत असत आणि कैदी जमादारांच्या देखरेखी खाली दिवसभर जंगलात काम करत असत. पाच वर्षे शिक्षा भोगल्यानंतर त्यांना जरा बऱ्यापैकी कपडे आणि दरमहा बारा आणे वेतन मिळत असे. दहा वर्षे झाल्यानंतर त्यांना बाहेरून आर्थिक सहाय्य मागवण्याची परवानगी दिली जाई आणि त्यांचे नातेवाईक व मित्र त्यांना तिथे येऊन भेटू शकत असत. जर त्यांच्यापैकी कोणी तिथे स्थायिक होऊ इच्छित असतील तर सरकारतर्फे त्यांना जमीन

आणि आर्थिक मदतही मिळत असे.

१८५७ च्या स्वातंत्र्य युद्धात शिक्षा झालेल्या क्रांतिकारकांनी नंतरच्या कालखंडात चांगले वर्तन ठेवल्यामुळे त्यांची शिक्षा माफ झालेले आणि तिथे वस्ती करीत असलेले स्वातंत्र्यसैनिक सावरकरांनी जळून बघितलेले होते. त्यातही अप्पाजी नावाच्या व्यक्तीशी सावरकरांचा बऱ्यापैकी स्नेह निर्माण झालेला होता. खरे तर ह्या क्रांतिकारकांनी अंदमानच्या जमिनीवर बऱ्यापैकी शेती निर्माण केलेली होती व ते तिथेच स्थायिक झालेले आजही आपल्याला पाहायला मिळतात. या स्वातंत्र्यसैनिकांमध्ये महाराष्ट्रीयन लोकांचे प्राबल्य बऱ्यापैकी असलेले दिसते. त्यामुळे स्वातंत्र्यवीर सावरकरांना त्यांच्याविषयी विशेष स्नेह असलेला जाणवतो.

ह्या क्रांतिकारकांनी अंदमानच्या भूमीवर निर्माण केलेली वस्ती सहजासहजी निर्माण केलेली नाही तर त्यासाठी त्यांना विशेषत: संघर्ष करावा लागलेला आहे त्याचा इतिहास सांगताना सावरकर म्हणतात, या अंदमानच्या बेटावर सारखा पाऊस पडत असल्यामुळे तिथे मलेरियांचाही प्रादुर्भाव जास्त प्रमाणात होत असे. शिवाय घनदाट अरण्य असल्यामुळे तिथे कैदयांना त्या जंगलाची कटाई करताना ओल्या कपड्यांनी ही सर्व कामे करावी लागत असे.त्यात रक्त शोषण करणाऱ्या जळवा ह्याही कमी नव्हत्या सोबतच कामात हयगय झाली तर शिपाई पाठीवर फटके मारीत असत.अशा कष्टप्रत परिस्थितीत ह्या क्रांतिकारक कैद्यांनी अंदमानच्या जंगलात रस्ते तयार करणे,बराखी बनविणे, नारळाच्या झाडांची लागवड करणे, त्या नारळाच्या झाडावरील नारळ उतरविणे,कुराडी आणि करवतीने झाडे तोडणे,चिरणे, इंग्रजांसाठी उपजावू लाकडे कापून त्यांची रवानगी इंग्लंडला करणे इत्यादी भयपद अशी कामे या अंदमानच्या तुरुंगवासात क्रांतिकारक कैद्यांनी करावी लागायची याची नोंद स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांनी केली आहे.२

सेल्युलर जेलमध्ये ज्यांना शिक्षा झालेली आहे त्यांना बरेच दिवस कंठावे लागत असे कारण त्यांना राहण्यासाठी स्वच्छ खोली मिळत असत,दिवसातून तीन वेळा मोजून मापून अन्न मिळत असे पुन्हा पावसापासून त्यांचं संरक्षण होत असे डास—जळवा यांच्यापासून त्यांची सुटका होत असत. मात्र त्यांना त्या खोलीत घाण्याच्या बैलाप्रमाणे तेल घाणीचा घाणा फिरवून तेल गोळा करावे लागत असायचे. याहूनही कठीण शिक्षा म्हणजे त्यांना बंदिस्त खोलीत एकाच जाग्यावर राहून घाण्याची चाके जागेवरूनच फिरवून तेल काढाव लागत असायचं ह्या शिक्षेत त्यांना खोबरं खाण्यासाठी सुद्धा मिळत नसत. त्यामुळे हे क्रांतिकारक सैनिक स्वत:वर अत्याचार सुद्धा करीत असत आणि वेळप्रसंगी आत्महत्या सुद्धा करीत असत.असे भयपद चित्र या अंदमानच्या काळ्या पाण्याची शिक्षा मिळालेल्या क्रांतिकारच्या वाट्याला येत असे.स्वातंत्र्यवीर सावरकरांना सुद्धा अशाच पद्धतीचे काम बारी साहेबांनी सुरुवातीला दिलेले आपल्याला पाहायला मिळते. त्यामध्ये त्यांना सुरुवातीला नारळाची छिलके कुटण्याचे काम बारी साहेबांनी देऊन त्यांचे हात आधी मजबूत करण्यासाठी म्हणून हे काम दिले असे त्यांनी सांगताना म्हटले की, उद्यापासून तुम्हाला कोलूवर जावयाचे आहे छिलका कुटून तुमच्या हातात कठीण झाले असतील आता त्याहून सक्त काम करण्यास हरकत नाही.३

असे म्हणून भारी साहेबांनी एक प्रकारे स्वातंत्र्यवीर सावरकरांना कोलू फिरवण्यासाठी म्हणून त्या ठिकाणी आधी तयार केले आणि त्यानंतर त्यांना ती शिक्षा भोगावयास सांगितले यामध्ये त्यांनी सावरकरांच्या मनाचे खच्चीकरण करण्याचे काम खऱ्या अर्थाने केलेले आपल्याला पाहायला मिळते. तरी परंतु सावरकर या ठिकाणी खचलेले आपल्याला पाहायला मिळत नाही तर त्यांनी सदैव जे काम मिळेल ते काम इमाने —इतबारे करून ती शिक्षा पूर्ण केलेली आपल्याला या ठिकाणी पाहायला मिळते. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी आपली शिक्षा भोगत असताना त्यांच्यासोबत असणाऱ्या बऱ्याचशा इतरही राजबंद्याना किंवा स्वातंत्र्य सैनिकांना सुद्धा त्यांनी त्यांचे मनोधैर्य सतत वाढत राहावे यासाठी प्रयत्न केलेला आपल्याला पाहायला मिळतो. त्यांनी या अंदमानाच्या शिक्षेत एक प्रकारे कैद्यामध्ये आणि जेलर मध्ये सुद्धा शिस्त लावण्याचे काम केलेले आपल्याला पाहायला मिळते. त्या ठिकाणी असणारा मुसलमानांचा किंवा इतरही राजबंद्यायाचा त्रास त्यांनी हळूहळू कमी केलेला आपल्याला पाहायला मिळतो.

यापेक्षाही भयावह इतिहास स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी अंदमानच्या तुरुंगवासाचा आपल्या काळे पाणी, आणि माझी जन्मठेप या पुस्तकातून सांगितलेला आहे. त्यांचा संक्षिप्त असा आढावा या लेखांमध्ये घेण्यात आलेला आहे.

निष्कर्ष :—

१. स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांनी अंदमान या प्रांताचे

कशा पद्धतीने इंग्रजांनी महाराष्ट्रातील कारभार केले ते मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

२. अंदमानाच्या निमित्ताने भारतातील क्रांतिकारकांना किंवा राजकीय कैद्यांना कठोरात कठोर शिक्षा कशा पद्धतीने देता येईल आणि त्यांना क्रांतिकारक कार्य करण्यापासून कसे परावृत्त करता येईल, हाच प्रयत्न इंग्रजांचा असलेला दिसतो.

३. अंदमान हे शहर वसवण्याचे काम कोलब्रुक आणि ब्लेअर या दोन इंग्रज अधिकाऱ्यांनी केलेले आपल्याला दिसते.

४. अंदमानातील जंगलातून इंग्रजांनी उत्तम लाकडांची प्रचंड मोठ्या प्रमाणात तस्करी करून इंग्लंडचा विकास करण्याचे काम केलेले दिसते.

५. स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांनी अतिशय सूक्ष्मपणे अंदमानातील प्रत्येक गोष्टींचा बारकावा आपल्या नजरेतून टिपलेला आपल्याला पाहायला मिळतो.

६. अंदमान या शहराला स्वातंत्र्य लढ्यातील मराठी माणसाने कशा पद्धतीने वसवले आहे, त्यांचा सुद्धा इतिहास सावरकरांनी या ठिकाणी मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

७. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी या अंदमानच्या काळ्या पाण्याच्या शिक्षेच्या निमित्ताने राजकैद्यांचे मनोधैर्य खचू न देता जागृत ठेवण्याचे काम केलेले आपल्याला दिसते.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. माझी जन्मठेप – वि. दा. सावरकर, परचुरे प्रकाशन मंदिर मुंबई, आ. अठ्ठावी : डिसेंबर २०११, पृ ६३.

२. उनि –९९.

३. उनि –११८.

३. क्रांतिमार्गातील प्रवासी – अनुवादक –प्रा. पु. ग. कुलकर्णी, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९३.

४. स्वातंत्र्यवीर सावरकर एक रहस्य – द. न. गोखले, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, २०१०.

५. काळे पाणी – विनायक दामोदर सावरकर, विद्या पब्लिकेशन कोल्हापूर, ऑगस्ट २०१३.

❑❑❑

22

मराठी बालकवितेचे स्वरूप अंतरंग

प्रा. गजानन आनंदा देवकर
श्री. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय उमरी, जि. नांदेड

प्रस्तावना

बालकविता बालकांना उद्देशून लिहिल्या जातात. बालकवितेत कोणत्या घटकाला प्राधान्य दिले पाहिजे याविषयी अनेक अभ्यासकांनी बालकवितेच्या संदर्भात आपली मते मांडली आहेत त्यातून बालकविता कशी असावी हे स्पष्ट झालेले आहे. बालकवितेत साध्या साध्या कल्पना असतात अशी लोकांची धारणा असते; पण ते तसे असत नाही. तर मुलांची संवेदनक्षमता तीव्र असते. कुतूहल जागृत असते आणि जीवनोत्साह उदंड असतो. कवींना मुलांच्या मानसिकतेचे भान ठेवावे लागते. एवढेच नाही, तर बालकांनी त्याला नंदित स्वरूपात जपता येतात. तीच त्यांनीच मुलांच्या या विश्वात प्रवेश करता येऊ शकतो. बालकांचे विविध आविष्कार बालकवितेतून साकारलेले असतात. बालकांचे भावविश्व बालकवितेतून प्रकट झालेले असते. बालकांसाठी अनुरूप बालकविता लिहिलेली असल्यामुळे बालकाला आवडणारेच विषय बालकवितेत रेखाटलेले असतात. बालकाच्या मनाला प्रफुल्लित करणारे काव्य बालकविता असतात. बालकाच्या मनाचे वेध बालकवितेतून व्यक्त झालेले भाव बालकाशी निगडीत करत असते. बालकवितेतून व्यक्त झालेले भाव बालकाशी निगडीत असलेले आढळतात. बालकविता ही विविध वैशिष्ट्यांनी नटलेली आहे. बालकवितेची बालमनाशी जिव्हाळ्याचा संवाद साधणे, बालकाच्या कुतूहलवृत्तीचे निरसन करणे, सोप्या आणि शुद्ध बोलीत रेखाटन करणे, बालकाला हसविणे, बालकास आवडणारा ओघवता रेखाटने, नाट्यनिपुणता आणणे, कथात्मकता साधणे, कल्पनाशक्तीला उत्तेजन करणे, विषयांची विविधता इ. बालकवितेचे अंतरंग पुढीलप्रमाणे.

१. बालकवितेत विषयांची विविधता दिसून येते

बालकवितेत विषयांची विविधता दिसून येते. विश्वातील बालकवितेत विषयांची विविधता आलेली आढळते. व निसर्गातील सौंदर्याची जाणीव बालकवितेतून आलेली आढळते. परंपरा, सण-उत्सव, लोकजीवन, आवडीचे व परिचित विषय, खेळ, वस्तू, पशु-पक्षी, कल्पना, भावना, निसर्गाचे मनोवेधक दृश्य, गाणी, संस्कार योग्य गाणी, स्वभाव निर्मिती व अविकार सूचकता, बालांच्या

Sant Gadge Baba Amravati University,
Amravati (Maharashtra), India

NOTIFICATION

AWARD OF DEGREE OF DOCTOR OF PHILOSOPHY (Ph.D.)

It is notified for general information that the Vice-Chancellor has accepted the reports of Examiners for evaluation of the thesis submitted by Shri. Rambhau Narayanrao Korekar for the award of Ph.D. degree as per Direction No. 49/2019 Dated 12.12.2019 and declared that Shri. Rambhau Narayanrao Korekar is eligible for the award of degree of Doctor of Philosophy (Ph.D.) in the subject and faculty mentioned below

Name and address of the Candidate	:	**Shri Rambhau Narayanrao Korekar** **At. Post. Sakhara, Tq. Samudrapur** **Dist. Wardha**
Name of Mother	:	**Mrs. Mayatai**
Date of Registration/ Re- Registration	:	**01.09.2019**
Title of the thesis	:	नागपूरकर भोसल्यांच्या पूर्व भारतावरील स्वाऱ्या – एक ऐतिहासिक अध्ययन (इ.स. १७३० ते १८०२)
Name and address of the Supervisor	:	**Dr. Govind Tirmanwar** **Professo & Head, Dept. of History** **Late, Dattatraya Pusadkar Arts College,** **Nandgaon Peth, Dist. Amravati.**
Research Co- Guide	:	
Subject	:	**History**
Faculty	:	**Humanities**
Date of submission of the thesis	:	**05.07.2023**
Date of Viva-Voce	:	**27.01.2024**

Notification No. 401 /2024
Date : 27.01.2024

Director
Board of Examinations and Evaluation

Director
Board of Examination and Evaluation
Sant Gadge Baba Amravati University

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

December 2020, Issue-71, Vol-13

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg No U74120 MH2013 PTC 251205

27) १८५७ के विद्रोह के दौरान दलितों का आर्थिक स्थिति
सुनीता कुमारी, जिला— दरभंगा (बिहार) ||122

28) भारत में अनुच्छेद ३५६ की नई उभरती हुई प्रवृत्तियाँ
श्रीमती अभिलाषा ठाकुर, जबलपुर ||126

29) भारत में भ्रष्टाचार की रोकथाम के प्रयास एवं परिणाम
डॉ० प्रीतम सिंह ठाकुर, छिंदवाड़ा ||129

30) देश के आर्थिक सशक्तिकरण में कार्यशील शिक्षित महिलाओं की भूमिका
शिल्पिका तिवारी, डॉक्टर मंजू शर्मा ||135

31) सांख्य दर्शन में सृष्टि की अवधारणा
डॉ कृष्ण मुरारी मणि त्रिपाठी, जम्मू ||144

32) नाट्य – स्वरूप विवेचन एवं रूपक के भेदों का विवेचन
डॉ० धनवीर यादव, जिला – मधुबनी ||148

33) आधुनिक लोककल्याणकारी सामाजिक,राजनीतिक व्यवस्थाओं में.......
पल्लवी नंदी ||152

34) रंगमंचीयता की दृष्टि में ध्रुवस्वामिनी नाटक की सफलता
श्रीमती सरितादेवी राजेश यादव, मुंबई ||155

35) लोकसाहित्य आणि ग्रामीण साहित्याचा अनुबंध
प्रा.डॉ. सूर्यप्रकाश जाधव,जि.नांदेड ||159

36) उरुग्वे: शेतकरी आत्महत्तेचं बियाणं
प्रा.डॉ.सुनिता कलाखे, जि.बुलढाणा ||162

37) समाजव्यवस्थेत संत साहित्याची भूमिका
प्रा. डॉ. निगडे सुनील जगन्नाथराव, जि. पुणे ||166

38) पुरोगामी सांस्कृतिक परंपरा आणि स्त्रियांचे वर्तमान वास्तव
डॉ.राजेंद्र ल. सलालकर, जि.अहमदनगर ||170

39) इतर मागास प्रवर्गाच्या विकासातील समस्या: एक चिकित्सक अभ्यास
सरला नाईक, औरंगाबाद ||174

40) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० : आदिवासी कलेचे महत्व
RAMBHAU N. KOREKAR, Dist. Nagpur ||176

Scanned with OKEN Scanner

40

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० : आदिवासी कलेचे महत्व

RAMBHAU N. KOREKAR
Ram Ganesh Gadkari College, Saoner, Dist. Nagpur

****

सारांश :—

हजारो वर्षापासून आदिवासी समाज भारतात निवास करतात. त्यांची भारतीय राज्यघटनेत अनुसूचित जमाती म्हणून नोंद आहे. आदिवासी समाज डोंगरावर, पर्वतावर व जंगलात राहात आला आहे. आधुनिक समाजापेक्षा त्यांच्यात वेगळेपणा आहे. त्यांची बोलीभाषा, संस्कृती, राहणीमान व वेशभूषा हे इतरांपेक्षा वेगळी आहे. सतत निसर्गाच्या सानिध्यात राहात असल्यामुळे त्यांची उपजीविका ही निसर्गावर अवलंबून आहे. आदिवासी आपल्या प्राथमिक गरजा निसर्गातून भागवितो. आज रोजी भारतात ७०० हून अधिक आदिवासी जमाती आहे. प्रत्येक जमातीची संस्कृती आणि बोलीभाषा वेगवेगळी आहे. भौगोलिक वर्गीकरणानुसार आदिवासी जमात सातपुडा, सह्याद्री, विंध्य, अरवली, निलगिरी व हिमालय या पर्वत रांगेत मोठ्या प्रमाणात निवास करतात. भारतातील आदिवासी समाज पाचशे पेक्षा जास्त बोलीभाषा बोलल्या जातात. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात आदिवासीची लोकसंख्या ८.६ टक्के आहे. निसर्गाच्या सानिध्यात राहत असल्यामुळे आदिवासी समाजात हस्तकलेचा विकास झाला आहे. विविध हस्तकला आजही आदिवासी समाजात दिसून येते. प्राथमिक गरजा वनापासून भागवत असल्यामुळे लाकडापासून विविध वस्तू बनवून तो आपल्या दैनंदिन उपयोगासाठी आणत आला आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात अतुल्य भारत घडवण्यासाठी आदिवासी कलेचे शिक्षण देऊन रोजगार निर्मिती करता येतात. आदिवासी कलेत निसर्गाला हानी न पोचवणारी वस्तू बनवत असल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत याची मागणी वाढू शकते. निसर्गचक्र सुरक्षित ठेवण्यासाठी आणि अतुल्य भारत घडवण्यासाठी आदिवासी कलेचे शिक्षण देणे महत्त्वाचे ठरू शकते. आत्मनिर्भर भारत घडवण्यासाठी आदिवासी समाजाच्या हस्तकलेला राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये समावेश करून आपण एक पाऊल पुढे जाऊ शकतो. भारतातील आदिवासी जमातीमध्ये अनेक अशा हस्तकला आहे. त्याचा अजूनही प्रसार आणि प्रचार झाला नाही. आपण राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या माध्यमातून प्रसार आणि प्रचार करू शकतो. भारतीय विकासात आदिवासी समाजाला साक्षर करून आधुनिक प्रवाहात सामावून घेऊ शकतो.

बिजसंज्ञा : बोलीभाषा, आदिवासी, आत्मनिर्भर, अनुसूचित जमाती, आभूषणे, अतुल्य भारत

प्रस्तावना :—

भारताला विकसित करण्यासाठी सर्वांना शिक्षण देणे ही काळाची गरज आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या माध्यमातून सर्वांगीण प्रगतीसाठी प्रयत्न केले जात आहे. मानवाची प्रगती करण्यासाठी शिक्षण हा पाया आहे. त्या माध्यमातून आपण भारताला आत्मनिर्भर बनवू शकतो. शैक्षणिक धोरणात विविध घटकांचा समावेश करण्यात आला आहे. त्यामध्ये कला हा घटक सुद्धा समावेश आहे. भारतात विविध ठिकाणी विविध कला व संस्कृती दिसून येते. या कलेचा वापर आपण अतुल्य भारत बनवण्यासाठी करू शकतो.

भारताच्या भौगोलिक क्षेत्राचा विचार केला असता आपल्याला भौगोलिक विविधता दिसून येते. त्यात आदिवासी जमात ही प्रामुख्याने केंद्रस्थानी दिसतात. आदिवासी समाज हा निसर्गाच्या सानिध्यात निवास करतो. सातपुडा, सह्याद्री, विंध्य, हिमालय व निलगिरी या पर्वत रांगेत मोठ्या प्रमाणात आदिवासी जमाती आहे. भारतीय राज्यघटनेत अनुसूचित जमाती असा

उल्लेख आहे. भारतातील आदिवासी समाजात ७०० पेक्षा जास्त जमाती आहे. आणि ४०० पेक्षा जास्त बोलीभाषा बोलल्या जातात. प्रत्येक जमातीची बोलीभाषा, वेशभूषा, संस्कृती व राहणीमान वेगवेगळे आहे. आदिवासी जमातीकडे हस्तकलेचा खजिना आहे. लाकडापासून विविध प्रकारच्या मौल्यवान वस्तू बनवितात. आपण आदिवासी समाजाला दारिद्री व मागास समजतो. शिक्षणाच्या प्रवाहापासून कोसो दूर असलेला समाज म्हणून बघतो. पण आज पर्यावरणाचा समतोल बिघडत आहे. नव नवीन प्रयोगातून निसर्गाला हानी पोहोचत आहे. अर्थव्यवस्था अस्थिर होत आहे. या सर्व गोष्टीवर पर्याय म्हणून आपण आदिवासी समाजातील कलेचा वापर करून तोडगा काढू शकतो. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये आपण जर आदिवासी जमातीतील बांबू हस्तकला, लाकूड नक्षीकाम कला, धातू कला, माती कला, आभूषणे, गोंधण, वारली चित्रकला, गोंडी चित्रकला इत्यादी कलेचे शिक्षण दिले तर तरुणांना त्यातून रोजगार मिळू शकतो. पर्यावरणाची पूरक असणारी ही हस्तकला आहे. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत ह्या वस्तूची विक्री करून अर्थव्यवस्थेला हातभार लावू शकतो. आदिवासी जमातीतील हस्तकलेचा राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात सहभाग करून एक नवी दिशा ठरवू शकतो.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :–

१. आदिवासी कलेचे महत्व स्पष्ट करणे.

२. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात आदिवासी कलेचा विकास करणे.

३. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या माध्यमातून लोप पावत असणाऱ्या कलेला टिकवून ठेवणे.

आदिवासी जमातीतील कला :–

वारली चित्रकला : भारतातील आदिवासी जमातीमध्ये चित्रकला आणि रंगकाम करण्याची पद्धत आहे. विशेषता महाराष्ट्रातील वारली जमात यात अग्रेसर आहे. पुराश्मयुगीन चित्रपरंपरेसी नातं सांगणारी वारली चित्रकला आहे. यातून इतिहास चे ज्ञान विद्यार्थ्यांना होईल. शहरातील घरामध्ये व हॉटेल्स मध्ये वारली पेंटिंग केलेली दिसते. ही आकर्षक पेंटिंग आज जागतिक स्तरावर जाऊन पोचली आहे. या कलेच्या माध्यमातून आपण राष्ट्रीय धोरणात विद्यार्थ्यांना आवड निर्माण करून त्यांच्या सुप्त गुणाला वाव मिळवून देऊ शकतो. त्यांना उपजीविकेसाठी भविष्यात रोजगार मिळेल.

गोंडी चित्रकला : गोंडी चित्रकला मध्य भारतात गोंड जमाती प्रचलित आहे. निसर्गाची रूपरेषा या चित्र कलेतून दिसून येते. यात सुंदर असे चित्र रेखाटले जाते. यातून मानव जातीला जगण्याची नवी दिशा देण्याची कल्पना करून आकृती काढली जाते. ही चित्रकला शैक्षणिक धोरणात विद्यार्थ्यांना शिकवली तर यातून त्यांना जगण्याची कला अवगत होईल. निसर्गाच्या कल्पनेवर या चित्रकलेची रचना असल्यामुळे भविष्यात पर्यावरणाचे रक्षण होईल.

माती कला : पुरातन काळापासून आदिवासी समाज मातीची भांडी वापरत आला आहे. घरात लागणारी भांडी माती पासून बनवून तो आपले जीवन जगत होता. आज काही प्रमाणात ही कला आदिवासी समाजात दिसून येते. यात विविध वस्तू माती पासून तयार करतात खेळणी तयार करतात. या कलेच्या माध्यमातून आपण आदिवासी तरुणांना शिक्षण देऊन रोजगार उपलब्ध करून देऊ शकतो. शैक्षणिक धोरणात ह्या कलेचा समावेश होणे गरजेचे आहे.

धातू कला : आदिवासी जमाती मध्ये धातुकला प्रचलित आहे. दैनंदिन गरजेच्या वस्तू धातूपासून बनवितात. शेतीला लागणारे अवजारे हे स्वतः आदिवासी समाज बनवतात. ही धातू कला विकसित झाली तर आदिवासी समाजाला रोजगार मिळू शकतो. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात विद्यार्थ्यांना ही कला शिकवले तर एक रोजगाराचे नवीन क्षेत्र निर्माण करू शकतो. या माध्यमातून आपण लोप पावणाऱ्या आदिवासी समाजातील धातुकलेला पुनर्जीवित करू शकतो.

बांबू कला : मध्य भारतात आदिवासी समाजामध्ये बांबू पासून विविध वस्तू बनविल्या जातात. दैनंदिन गरजेत वापरात येणाऱ्या टोपल्या, पिंजरे, शोभेच्या वस्तू

ह्या बांबू पासून बनवितात. पर्यावरण पूरक वस्तू असल्यामुळे या वस्तूचे सहज विल्हेवाट लागतो. यापासून निसर्गाला कोणतीही हानी पोहोचत नाही. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये बांबू कलेचा समावेश करून आपण नवनवीन वस्तू तयार करण्याचे शिक्षण देऊ शकतो. या वस्तूंची आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत विक्री करून परदेशी चलन मिळवू शकतो. विद्यार्थ्यांना भविष्याच्या दृष्टीने रोजगार उपलब्ध होईल.

लाकूड कला : आदिवासी समाज जंगलाच्या सानिध्यात रहात असल्यामुळे लाकडे त्यांना सहज उपलब्ध होतात. त्यामुळे त्यांना स्वत:च्या गरजा भागविण्यासाठी लाकडापासून शेतीचे अवजारे, घर, शोभेच्या वस्तू तयार करून वापरत असे. ही कला फक्त आदिवासी समाजापुरती मर्यादित न राहता त्याचा प्रसार होणे गरजेचे आहे. ही एक कला तरुणांना रोजगार उपलब्ध करून देऊ शकते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात लाकूड कलेचे शिक्षण देऊन त्यांना आत्मनिर्भर बनवू शकतो.

आभूषणे : प्राचीन काळापासून आदिवासी समाजात स्त्री आणि पुरुष आभूषणे वापरत आला आहे. निसर्गातील साहित्य एकत्र करून आभूषणे तयार करत होता. हे आभूषणे स्त्रियांचे सौंदर्य वाढवतात. विविध प्रकारचे आभूषणे आजही आदिवासी जमातीतील वापरत आहे. ही आभूषणे बनवण्याची कला राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणा समावेश करून तरुणांना शिकविले तर ह्यातून अनेक ठिकाणी रोजगार उपलब्ध होऊ शकतो. ही कला फक्त आदिवासी समाजापूर्ती मर्यादित आहे. विविध प्रकारचे आभूषणे तयार करून त्याची विक्री आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत करू शकतो.

निष्कर्ष :—

आदिवासी समाज हा भारताचा मूळ घटक आहे. त्यांच्यात अनेक कला प्राचीन काळापासून प्रचलित आहे. त्या कलांचा राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात समावेश करून लोप पावणाऱ्या आदिवासी कलांना पुनर्जीवित करू शकतो. तसेच आदिवासी समाजाला शिक्षणाच्या प्रवाहात जोडण्याकरिता त्यांच्या कलेचे शिक्षण देऊन त्यांच्यासाठी रोजगार उपलब्ध होईल. स्वत:च्या गरजेपुरते वस्तू तयार करून वापरणाऱ्या आदिवासी समाजातील कला ही पर्यावरण पूरक आहे. यातून कोणतीही पर्यावरणास हानी पोहोचत नाही. आदिवासी कलेचा समावेश राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये करून आपण इतर तरुणांना सुद्धा शिक्षण देऊ शकतो. त्यांना रोजगार उपलब्ध होईल. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत आदिवासी कलेंनी तयार झालेल्या वस्तूंना मागणी जास्त असते. त्यामुळे हे शिक्षण देणे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात महत्त्वाचे ठरेल.

संदर्भसूची :—

१. डॉ. कुलकर्णी शौनक — महाराष्ट्रातील आदिवासी, डायमंड पब्लिकेशन पुणे, २००९.

२. डॉ. महाडिक जी. एस. — प्राचीन महाराष्ट्रातील कला, आधार पब्लिकेशन अमरावती, २०१२.

३. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० अहवाल.

४. मध्य प्रदेश जनजातीय संग्रहालय, २०१३ आदिवासी लोककला एवं बोली विकास अकादमी.

५. आत्राम उषाकिरण — गोंडवाना की जमापूंजी, हिंदी मराठी प्रकाशन नागपूर २०२१

६. ElwinVerrier & The Tribal Art of Middle India, Oxford University Press 1949

□□□

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ

'सेंट्रल प्रोव्हिन्सेस सरकार, शिक्षण विभागाची अधिसूचना क्रमांक ५१३ दिनांक १ ऑगस्ट, १९२३ द्वारा स्थापित, व
महाराष्ट्र सार्वजनिक विद्यापीठ अधिनियम, २०१६ (सन २०१७ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ६) द्वारा संचालित राज्य विद्यापीठ'

महाविद्यालय विकास विभाग

छत्रपती शिवाजी महाराज प्रशासकीय परिसर, रविंद्रनाथ टागोर मार्ग, नागपूर–४४० ००१, दुरध्वनी क्रमांक: ०७१२–२५२९९३२,२५२२३९०

फॅक्स नं. ०७१२–२५५५७०१, Emall ID : Infoarcollege@ymall.com

रातुमनावि/म.वि.वि./पदव्युत्तर प्रवेश/१४६७ — दिनांक:— १/ १२ /२०२०.

नियुक्ती आदेश

प्रति

डॉ. रामभाउ कोरेकर, (मो.नं. ९७६७००८२५२)
राम गणेश गडकरी महाविद्यालय,
सावनेर जि. नागपूर.

विषय:—सत्र २०२०–२१ च्या पदव्युत्तर पदवी अभ्यासक्रमाच्या प्रवेशासाठी प्राप्त विद्यार्थ्यांचे अर्ज व अपलोड केलेली कागदपत्रे ऑनलाईन पध्दतीने तपासणी व पडताळणी करण्याबाबत नियुक्ती.

महोदय,

आपणांस कळविण्यात येते की, सत्र २०२०–२१ च्या पदव्युत्तर पदवी अभ्यासक्रमातील विद्यार्थ्यांचे प्रवेश विद्यापीठाद्वारे ऑनलाईन केंद्रिय पध्दतीने करण्यात येणार असून ऑनलाईन पध्दतीने प्राप्त होणारे विद्यार्थ्यांचे अर्ज व अपलोड केलेली कागदपत्र ऑनलाईन पध्दतीने तपासणी व पडताळणी करण्याकरिता मा. कुलगुरुंचे आदेशान्वये आपली नियुक्ती करण्यांत आली असून त्याकरिता आपणांस विद्यापीठाद्वारे ठरविल्यानुसार प्रती विद्यार्थी रु. ४०/— ऐवढे पारिश्रमिक प्रदान करण्यांत येणार आहे. तरी सदर नियुक्ती स्विकारुन विद्यापीठाला आपण सहकार्य कराल अशी अपेक्षा आहे.

आपणांस विनंती करण्यांत येते की, सदर नियुक्ती पत्र प्राप्त होताच आपण विद्यापीठाचे ग्राम गीता भवन येथे सुविधा केंद्र प्रमुख डॉ. विजय तांगडे यांचेशी संपर्क साधून पडताळणी संबंधाची कामाची प्रक्रिया समजून घ्यावी. तसेच सदर तपासणी व पडताळणीचे कामाकरिता आपणांस स्वतंत्र Log in ID व Pass Word प्रदान करण्यात येईल. त्यानुसार सदर कामे आपणांस आपले सोईनुसार कार्यालयातून/महाविद्यालयातून किंवा घरुन देखील करता येईल याची कृपया नोंद घ्यावी.

आपला,

(डॉ. रमण मदने)
नोडल अधिकारी

प्रतिलिपी माहितीकरिता:—

१. प्राचार्य, रामगणेश गडकरी महाविद्यालय, सावनेर जि. नागपूर.
२.डॉ. विजय तांगडे, केंद्र प्रमुख, ग्राम गीता भवन, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.

Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

DEPARTMENT OF MASS COMMUNICATION

unicef

Certificate of Participation

This is to certify that

Rambhau Korekar

participated successfully in Media Workshop on

"Training of NSS Co-ordinator on Social Issue"

on 18th & 19th August 2017 at Nagpur

organised by Department of Mass Communication RTMNU, Nagpur and UNICEF.

Dharmesh V. Dhawankar
Head of Department

Swati Mohapatra, Unicef
Communication Specialist

Scanned with OKEN Scanner

EdFly Learn

CERTIFICATE

Of Participation

This is Awarded to

SHOBHA PANDURANG TAJNE

For participating in the National Webinar on

TEACHING, LEARNING AND ICT

held on 21-05-2020. We wish to acknowledge your presence.
We hope you had a fruitful experience.

Dr. Maanjushree Sardeshpande	Dr. Sujata Chakravorty	Dr. Jitendra Aherkar	Dr. Shraddha Anilkumar	Dr. Rajiv G. Ashtika
Head, Dept. of English	Associate Professor & HOD, English	Principal	Principal	Principal
R.S. Mundle Dharampeth Arts	Dayanand Arya Kanya Mahaviyalaya	B.L. Amlani College	Dayanand Arya Kanya Mahaviyalaya	R.S. Mundle Dharampeth A
& Commerce College	Nagpur		Nagpur	& Commerce College

Scanned with OKEN Scanner

|| ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार || - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's

Smt. Meenalben Mehta College, Panchgani

(Arts, Commerce and Science)
Tal- Mahabaleshwar, Dist: Satara- 412805
Affiliated to Shivaji University, Kolhapur
Est: June 1990 (Reaccredited B by NAAC) Phone No. 02168-240677
Email: smt.meenalbenmehtac@yahoo.com

Certificate of Participation

This is to certify that, Mrs. Shobha P . Tajne of Ram Ganesh Gadkari College Saoner has actively participated in **One Day State Level Webinar** on 'The Socio-economic Impact of Covid-19' organised by **Smt. Meenalben Mehta College, Panchgani** on **Saturday, 30th May, 2020.**

Dr. Tukaram Rabade	**Mr. Santosh Nilakhe**	**Dr. Arun Gade**
Coordinator	Coordinator	Princial